

Tanulmánya megjelentetésével köszöntjük a 80 éves Bodor András professzort, aki kiváló egyetemi oktatói és ókortudományi munkásságával, széles körű közéleti tevékenységével tűnt ki.

Bodor András

Erdély ókori történetének kutatása a XIX. század közepéig

Az ókorkutatás tárgya tágabb értelemben magában foglalja mindannak az anyagi és szellemi kultúrájának a tanulmányozását, amely a legtávolabbi időktől a római birodalom bukásáig ránk maradt. Erdélyben tehát az ősközösségi, a dák és a római korszakot öleli fel. A kutatás kiterjed minden olyan emlékre, amely véletlenül vagy a régész ásója nyomán felszínre került, más szóval e hosszú korszak archeológiájára, a talált írásos emlékek tanulmányozására, az epigráfiára, az ókori görög és római szerzők e területre vonatkozó feljegyzéseire, az ún. irodalmi forrásokra, e korból felszínre került éremleletekre, a numizmatikára és az ókori irodalmat tartalmazó könyvek „forgalmára”, vagyis arra, hogy milyen ókori szerzők művei kerültek legkorábban bele az erdélyi művelődés áramlataiba, kik terjesztették azokat és milyen könyvtárakban találtak elhelyezést. Az ókorkutatás elméletileg felöleli mindezeket a területeket, de jelen tanulmányunkban csak a régészeti, felirattani és részben a numizmatikai kutatások történetére terünk ki, és ezeken belül elsősorban a dák és a római korszakot érintjük.

Az érdeklődés kezdetei

Történelmileg a tudományos érdeklődés először a római múltra irányult. Az egykori római települések, falvak és városok idővel feledésbe merültek, és az ismert aranymondás szerint: *Seges est ubi Troia manebat* – azokat vetések, szántóföldek borították el. mégis az egykori építmények kőmaradványai mindegyre felszínre bukkantak.

A római anyagi és szellemi kultúra felé a figyelmet Erdélyben is, akárcsak Európa-szerte, a reneszánsz és a humanizmus fordította. Azokban az országokban, amelyek az egykori római birodalom területéhez tartoztak – így Erdélyben is –, gyűjteni kezdték a szétszórta heverő faragott köemlékeket, szobrokat, feliratokat s az egykori remek épületek romokban heverő maradványait. Ismeretes, hogy Hunyadi János a római Sarmizegetusáról sok köemléket szállított hunyadi várába.¹ Mátyás király egész hajórakomány római emléket vitetett budai várba.²

Erdélyben a reneszánsz és a humanizmus legjelentősebb központja a püspöki székhely, Gyulafehérvár volt. A XV. században Hunyadi János támogatásával egyre több erdélyi ifjú tanult a reneszánsz hazájában, Olaszországban, s ezek hazatérve magukkal hozták az új szellemi áramlatot.

A reneszánsz egyik kiváló erdélyi képviselője Mátyás unokaöccse, Geréb László volt. Tanulmányait Itáliában végezte, és később is többször megfordult az itáliai városokban. Amikor azután 1475-ben Erdély püspöke lett, humanista divat szerint antik emlékeket gyűjtött, és a

¹ Téglás Gábor: *Sarmizegetusa Ulpia Traiana anfiteatruma*. A Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve (a továbbiakban: HTRTÉ) 8/1893–1896. 144.; Daicoviciu, C: *Fouilles et recherches á Sarmizegetusa, I-er Compte Rendu*. = Dacia. Recherches et decouvertes archéologiques en Roumanie. Bucureşti. I–XII (1924–1948). Nouvelle série (1957–). (A továbbiakban Dacia) 1/1924. 226.

² Téglás: *l.m.* I.h.; Daicoviciu, C: *l.m.* I.h.

gyulafehérvári székesegyház előcsarnokába római feliratos köveket falaztatott be.³ Ennek a divatnak hódolt az ő köréhez tartozó számos hasonló gondolkodású tudós személyiség, mint például Lázói János, Ilyésfalvi Mátyás és a rövid ideig itt tartózkodó kiváló humanista, Várday Péter. Az antik feliratok első tudós gyűjtője, Megyericsei János gyulafehérvári kertjének pavilonjait antik emlékekkel, feliratos kövekkel díszítette. Hozzá hasonlóan Tordai Salathiel kertjének kapuját ékesítette római kövekkel.⁴ Az erdélyi főurak e divatnak hódolva kastélyaikat, házaikat a római korból származó szép faragású kövekkel díszítették.

A helyi városi és falusi lakosság, kihasználva a romok nyújtotta lehetőséget, azok köveit építőanyagként hordta el. Egyes községek ilyen anyagból építették, részben vagy egészben, templomaikat. Így épült például a híres densusi templom, de bőven éltek vele a zeykfalvi, az alpestesi, a sztrigyszentgyörgyi, a malomvízi templomok építésénél.⁵ Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának ékesítésére szintén Sarmizegetusáról szállított köveket.⁶ Egyes feliratos kövek eljutottak a vatikáni és a velencei könyvtárakba is.⁷

Mindez nem jelenti, hogy már ebben az időben régészeti ásatásokat végeztek volna. Legfennebb a szép és érdekesebb emlékek kiszedése alkalmával felszínre került és annak közelében fekvő régiségeket tárták fel, természetesen nem annyira tudományos céloktól hajtva, hanem csupán kincs vagy hasonló régiségek kereséséért.

A tudományos kutatás első eredményei

Az első tudományosnak is tekinthető kutatás a régi feliratok tanulmányozására terjedt ki. A római feliratok iránti érdeklődés a VI. századtól a X. századig szinte töretlen volt, majd kétszázados pangás után a XIII. században ismét felélénkült.⁸ A legújabb kutatások területünkön az epigráfia kezdetét a XIII. századra teszik, de az első neves tudós, aki erdélyi feliratokat is közölt, *Marcus Antonius Bonfini* (1434–1503) volt. Itália két városában, Recanatiban és Rómában tanított, amikor 1485-ben Mátyás király Magyarországra hívta. A magyarok történetéről írott, 1495-ig terjedő nagyszabású művében⁹ nyolc dáciai feliratot közöl, amelyek közül az egyik hamis. A feliratok feltehetően egy elkallódott XV. századi gyűjteményből származnak¹⁰, az ún. *Antiquissimus*ból.¹¹

A nagy humanista *Oláh Miklós* esztergomi érsek a magyar nép történetéről írott művében szintén foglalkozik az ókori Pannoniával és Dáciával, s nemcsak a római romokról emlékezik meg, hanem néhány feliratot is közöl.¹²

Az első európai hírű erdélyi epigráfus *Megyericsei János*, latinosan *Ioannes Mezerzius* (1470–1517). Gyűjteményének összeállításában nemcsak barátaira, hanem – amint Theodor Mommsen megállapítja (CIL III 153–155.) – elődeinek gyűjtésére is támaszkodott. Őt tekintetjük az erdélyi római felirattan megalapítójának. A XVI. században számos követőre akadt,

³ Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance*. Kolozsvár 1943. I. 1460–1541. 51–52.

⁴ Idem: *ibidem*. 59.

⁵ Vătăşianu, V.: *Vechile biserici de piatră româneşti din judeţul Hunedoara*. = Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secţia pentru Transilvania (a továbbiakban: ACMIT) 1929. 219; Daicovicu, C: *I.m.* I.h.

⁶ Király Pál: *Ulpia Traiana*. Bp. 1891. 112.

⁷ Daicovicu, C: *I.m.* I.h.

⁸ Buday Árpád: *Római felirattan*. Kolozsvár 1914. 4–5.

⁹ Kulcsár Ferenc: *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*. Bp. 1973. 25–26.

¹⁰ Kulcsár Ferenc: *I.m.* 26. és *Archaeológiai Értesítő* (a továbbiakban: AÉ) 1968. 257–261.

¹¹ Russu, I.I.: *Inscriptiile Daciei romane. Inscriptiones Daciae Romanae* (a továbbiakban: IDR). I. B. 1975. 37.

¹² Nicolaus Olahus: *Hungaria et Attila sive de originibus gentis regni Hungariae situ, habitu, opportunitatibus et rebus hello paceque ab Attila gestis libri duo*. Vindobonae 1763. 12–13. 54, 62, 65, 76, 77–80.

s gyűjteménye révén került be az egykori római Dácia anyaga az európai tudományos körforgásba.¹³

Életéről a szakirodalomba számos ellentmondó adat került. 1470 körül született Megyericsén, s fiatalom, 1496-ban gyulafehérvári kanonoknak nevezték ki. A következő évben Geréb László titkáráként a kalocsai érsekségre került, majd 1504-től kolozsi főesperes, s közben királyi titkárnak is kinevezték. Korán megírt sírversében magát humanistának vallja, és azt állítja, hogy vérségi és költői ágon rokon kora két nagy humanistájával, Janus Pannoniusszal és Garázda Péterrel, s utánuk magát tekinti a latin líra legjelentősebb képviselőjének:

*Tres fuimus clari cognato e sanguine vates
Pannonicam Dravus, quam rigat altus humum
Unus est Janus, patrios qui primus ad oras
Duxit lanigeras ex Helicone deas.
Alter est Petrus genitus de stirpe Garazdae,
Qui tulit Aoniae plectra secunda lyrae.
Ultimus hoc ego sum cognata e gente secutus
Tertia doctorum gloria Pieridum.*¹⁴

Bár magát elsősorban humanista lírikus költőnek tartja, nevét mégis epigráfiai tevékenysége őrizte meg. 1495-ben kezdte meg a római feliratok gyűjtését, és haláláig folytatta. Gyűjteményét egyik rokona és barátja, Csulai Móré Fülöp lemásoltatta, és mint a király „oratora” (követe) a velencei udvarba is eljuttatta.

Velencében, de más olasz humanista központokban is, legendák keltek szárnyra Erdély régi feliratokban és írásos emlékekben való gazdagságáról. Azt tartották, hogy az egykori Dáciában egy egész torony van tele kéziratokkal. Nem csoda, ha az udvar oratorát, aki gyakran megfordult Erdélyben, arra kérték, hogy minél több írott emléket vigyen Velencébe. Így került Csulai Móré révén Mezerzius gyűjteménye a nagy könyvkiadó, Aldus Manutius és közös barátjuk, Marino Samundo kezébe. Később Csulai Móré egy másik humanista, Andreas Azolanus számára is lemásoltatta a gyűjteményi. A másolást a páduai egyetemen tanuló Budai László szepesi és kalocsai kanonok végezte. E kézirat egyik másolatát az 5250-es számú vatikáni kódex őrzi, amely eredetileg az ismert könyvkiadó Manutius fiáé, Paulusé, Csulai ke-

¹³ Macrea, Mihail: *Cercetările privind epoca romană în Transilvania de la început până în zilele noastre.* = *Acta Musei Napocensis* (a továbbiakban: ActaMN) 2/1965. 143.

¹⁴ Néhány bibliográfiai adat: Ábel Jenő: *Johannes Mezerzius, Der Begründer der dacischen Epigraphik.* = *Ungarische Revue* 3/1883. 373-383; Barabás Miklós: *Megyericséi János kolozsi főesperes.* = Erdélyi Múzeum (a továbbiakban: EM) 24/1907. 111-131; Buday Árpád: *Adatok a Megyericséi János életrajzához.* = EM 21 /1904. 309-310; Temesváry Lajos: *Pótlék Megyericséi János életrajzához.* = EM 24/1907. 309-310; Gerézdi Rabán: *Aldus Manutius magyar barátai.* Bp. 1945. 38-95; Horváth János: *Az irodalmi műveltség megoszlása.* Bp. 1934 és 1944. 174-175. – Az idézett sírverset lásd Barabás Miklós: *I.m.* 115.

*Hárman lettünk híres költők rokoni vérből,
merre a Dráva vize öntözi Pannoniát.
Első volt Janus, ki először hozta hazánkba
a gyönyörű Helikon koszorus szüzeit.
Másik költő volt a Garázda család fia, Péter,
ki hazahozta utóbb a dalos Aoniát.
Végül is én, az utolsó költő rokoni nemből,
jöttem a Pieridák harmadik éke gyanánt.
(Tóth István fordítása)*

resztfiáé volt. Paulus Manutius (1512–1572) pedig a vatikáni nyomda vezetője volt, és az ő révén került a kézirat a vatikáni könyvtárba.¹⁵

Mezerzius gyűjteménye 120, Mommsen értékelése szerint sok gonddal és pontossággal másolt feliratot tartalmaz. A feliratok eredési helye: Gyulafehérvár, Várhely, Gredistye-Sarmizegetusa, Kolozsvár, Torda, Nagyenyed, Zalatna, Abrudbánya, Szászsebes, Szászváros, Orsova, Karánsebes és néhány Olténia.

Mezerzius érdeme, hogy a középkori Várhelyet (Grădișteea) azonosította a római Ulpia Traiana Sarmizegetusával. Ezt a tényt nemcsak a gyűjteményben innen származó nagyszámú felirat bizonyítja, hanem emellett tanúskodnak a XV. századi történétírók is. Így például Stephanus Taurinus ezeket írja: „Zarmis, ez a nagy város és a dákok Decebáljának egykori híres székhelye, ennek legyőzése után Ulpia Traiana Augusta lett, jelenleg pedig *Várhelnek*, azaz a vár helyének nevezik. Ezt a tényt először a hírneves Joannes Mezerzius állapította meg.”

Taurinus közléséből kitűnik, hogy Mezerzius a sarmizegetusai romokat a helyszínen tanulmányozta.¹⁶

Mezerzius érdemét a város azonosításában a szász humanista Johannes Lebellius szintén felismerte. Szóról szóra ismétli Taurinus megállapítását, és csak annyit tesz hozzá, hogy Mezerzius a híres humanista Várdai Péter korában gyulafehérvári főpap volt.¹⁷

Mezerzius gyűjteménye lett az alapja mindazoknak az európai corpusoknak, amelyek a XVI. század folyamán, de később is, erdélyi feliratokat tartalmaznak.

Mezerzius feliratait, kiegészítve Verancsics Antal gyűjteményével, lemásolta II. Rudolf neves francia származású tudósa, Carolus Clusius, és 1684-ben kiadatta Bécsben. Felhasználta azokat a római epigráfia sok művelője, mint Saxius Gruterus, Mariangelus Accursius, Wolfgangus Lazius, Datius Florentinus és mások, akik különböző kódexekből másolták le és egészítették ki.¹⁸

Mezerzius általában pontosan másolta a feliratokat, mentes volt az ebben a korban lábra kapott divattól: a hamisítástól és interpolálástól, bár nála is előfordul néhány hamis és interpolált szöveg.

Hivatali utóda, *Stephanus Taurinus* (Stieröxel. 1485–1519) a morvaországi Olomoucban (Olmütz) származott. Bécsben tanult, 1510-től kezdve Bakócz Tamás esztergomi érsek jogtanácsosa volt, akit Rómába is elkísért. Visszatérte után cselekvően részt vett a politikai életben, és különböző tisztségeket töltött be. Többször megfordult Krakkóban és Bécsben. 1510-ben Budán vagy Esztergomban megismerkedett Megyericseivel, és tőle több római feliratot kapott. Megyericsei halála után gyulafehérvári kanonoknak nevezték ki.¹⁹

Mint humanista több költeményt írt latin és görög nyelven. Közülük az öt könyvből álló *Stauromachia, id est cruciatorum servile bellum* a legismertebb, mely a Dózsa György vezette

¹⁵ Gerézdi: *I.m.* 82.

¹⁶ Stephanus Taurinus: *Stauromachia*. 67: *Sarmis urbe ingens et quondam Decebali Dacorum regis sedes, tandem ipse devicto. Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica fuit. modo Varhel ab accolis dicitur. Id primum Ioannes ille Mezerzius archidiaconus Colosiensis et diu canonicus ecclesiae Albensis Transilvanensis, vir sane nulli nominis multarumque litterarum peritus... dum annis superioribus, velut ipsi ardens antiquitatum animus, urbis antiquae praedictae ruinas rimaretur...*

¹⁷ Johannes Lebellius: *De rebus Transilvanicis*. Vö. Seivert. I.: *Inscriptiones Monumentorum Romanorum in Dacia Mediterranea*. Vienna 1773. 6–7.

¹⁸ Russu, I.I.: *I.m.* 37–38.

¹⁹ Stephanus Taurinus Olomucensis: *Stauromachia. id est cruciatorum servile bellum (Servilis belli Pannonici libri V)* edidit Ladislaus Juhász. Bp. 1944. I–XXII. és 1–89.

1514. évi parasztfelkelést mondja el. A latin költő Lucanus *Pharsaliáját* utánozván, a hősköltevénynek nincs főhőse, és nem dicsóítja a fellázadt parasztok vezetőit, mégis a szájukba adott beszédek, különösen Dózsa ceglédi beszéde, jórészt a történelmi valóságot tükrözik. Taurinus 1518-ban a költeményt befejezte, de a hozzáírt *Index abcdarius Stauromachiae* csak a következő év februárjában, az *Epilogus* pedig márciusában készült el, ezért a hármat együtt 1519-ben adta ki Bécsben²⁰, abban az évben, amelyben fiatalon, 34 éves korában meghalt.

Az *Index* tíz dáciai feliratot tartalmaz. Feltehetően ezeket kapta Megyericseitől. Négy Sarmizegetusáról, egy Gyulafehérvárról, egy Kolozsvárról, egy Drobeta-ról, egy Zalatnáról, egy Abrudbányáról, az egyik lelőhelyét pedig nem jelölte meg. Ez Decebál kincsére vonatkozik (Z. 67).

Taurinus maga ugyan nem volt feliratgyűjtő, neve mégis hamar bekerült a tudományos körforgásba, valószínűleg azért, mert műve nyomtatásban jelent meg, és emiatt könnyen hozzáférhető volt. Amint megvallja, a feliratokat állításainak hiteléül közli – *ob maiorem fidem verbis nostris*.²¹

Mivel a humanizmus az antikvitás felidézését jelentette, az erdélyi humanisták előszeretettel foglalkoztak Dáciával, amely egyszerre történelmi, politikai és művelődési fogalomná vált. Ez a jelenség Taurinusnál is megfigyelhető, amikor az antik városok romjairól szólva antik jellegű szimbolikát, kifejezéseket használ. Röviden összefoglalja a római Dácia történetét, bemutatja Traianus két háborúját, Dácia feladását Aurelianus császár idején, a dunai híd építését, amiről egy feliratot (sajnos hamis) is idéz.²² Beszél Dácia gazdagságáról, a Strigy folyóról, és azt állítja, hogy Decebál nem messze székhelyétől – *haud procul a regia Decebali* (ő is, akárcsak a későbbi írók századokon át, azt hitte, hogy Várhely/Gredistye-Sarmizegetusa volt Decebál székhelye) –, a folyó medrébe rejtette el kincseit, amelyeket Traianus császár megtalált, és a lelőhelyen emlékművet állított.²³

Feliratokat gyűjtött a *szász Michael Sigler* (1535–1585) is. Kéziratos munkájának címe: *Commentarius de antiquitatibus Transilvaniae*. Feliratai főként Apulum, Torda és Zalatna területéről valók. Hivatkozik rá a Manutius-kódex, Ursinus és Gruterus. Kézirata azonban az idők folyamán elkallódott, ám fennmaradt egy másik kézírata, melynek címe: *Inscriptiones Romanae per M. Siglerum secret. reip. Cibiniensis*. Benne tíz feliratot közöl, találási helyük megjelölése nélkül.²⁴

Az XVI. században dáciai feliratok külföldi gyűjteményekben is felbukkannak. Az Ambrosianus-kódex például két apulumi feliratot közöl.²⁵

Gyakran éppen külföldiek gyűjtötték erdélyi feliratokat. *Jacques Bongars* (Bongarsius, 1554–1612), aki IV. Henrik francia király követe volt a római szent birodalom császáranál, 1585-ben Erdélybe jött, és egy ideig mint követ Gyulafehérváron tartózkodott. Sok feliratot másolt le, többségüket Apulumból (30). Szebenből (2), Nagyenyedről (2). Tordáról (1). Célja

²⁰ Az *Epilogus*, Taurinus művének harmadik részén ez a dátum szerepel: *Albae Iuliae pridie Normarum Marti anno gratiae MDXIX*.

²¹ *Stauromachia* 58: *Nos ob maiorem fidem verbis nostris adhibendam epitaphum Ulpii Nervae Traiani superioribus annis in colonia Sarmis ex terrae visceribus erutum adscribere voluimus. Azután egy hamis feliratot idéz.*

²² Idem: 64–65: *Providentia aug / vere pontificis. virtus Romana / quid non dornet sub iugum ecce / rapitur et Danubius.*

²³ Idem: 64–65: *Decebalus autem supter vada Sargetiae annis haud procul a regia thesauros suos occultaverat, quos Traianus imperator victo Decebalo fataliter invenit. Piacuit subicere epitaphum hanc ob sortem ab Ulp. Traiana positum: Iovi inventori Diti patri Terrae matri / detectis Daciae thesaurs / Caesar Nerva Traianus / Aug. Sac. p.*

²⁴ Russu, I. I.: *I.m.* 38.

²⁵ *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Berlin, 1863 (a továbbiakban CIL) III 126.

az volt – amint maga írja –, hogy felhívja a figyelmet a dáciai emlékekre, mert a helybeliek nem sokat törődnek velük. Mommsen több feliratát közli a Corpusban.²⁶

A szebeni városi hivatalnok *Georgius Reichersdorffer* a XVI. század közepén *Chorographia Transsylvaniae, quae Dacia olim appellata* (Viennae, Austriae 1559) című művében Taurinus alapján foglalkozik a római Dáciával, és néhány feliratot is közöl.²⁷

A nagy humanista, az antikvitás, a görög és latin nyelv Európa-hírű tudósa, *Scaliger* három feliratot közöl Gyulafehérvárról²⁸, *Carolus Clusius* pedig Megyericseitől vett át néhány feliratot, és néhányat maga másolt le Gyulafehérváron.²⁹

A külföldi munkák gyakran idézik a bécsi egyetemi tanárnak, orvosnak, I. Ferdinánd tanácsosának és udvari történészének, *Wolfgangus Lazius*nak (szül. 1514) a nevét. Lazius több történelmi művet írt, de számunkra a legfontosabb a *Descriptio Transsylvaniae*, Erdély leírása. Benne a római korra vonatkozólag főként Megyericsei és Taurinus műveit használta fel. Más műveiben is közölt erdélyi feliratokat, ezért idézik nemcsak kortársai, hanem a későbbi szerzők is Lazius Erdély történetének alapos ismerőjeként. Szamosközy is hivatkozik rá.

Lazius kortársa a nála valamivel idősebb, dalmát származású *Verancsics Antal* (1504–1573) püspök és érsek. Ő Bonfini művének folytatását tűzte ki céljául, és idővel gazdag forrásanyagot gyűjtött össze. Amikor Izabella és János Zsigmond szolgálatában állott, alaposan tanulmányozta Erdély, Moldva és Havasalföld történetét, melyet azután *De situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae* című művében dolgozott fel.³⁰ Amellett, hogy felhasználta Megyericsei gyűjteményét, maga is sok feliratot másolt le.³¹ A kor általános felfogását tükrözi az alábbi megjegyzése: „Erdélyben mindenütt lehet látni régi feliratokat, pénzek, városi építmények maradványait: az embereknek és a halhatatlan isteneknek, különösen Mercuriusnak, Apollónak és a Legnagyobb és a Legjobb Jupiternek szobrait – amelyekkel saját házat is felékesítettem –, a fogadalmi táblákról nem is beszélve.”³² Művében felsorolja azokat, akik Erdély ókorával foglalkoztak: Sylviust, Sabelliust és Volateranust³³; az ókori történetírók alapján összefoglalja a római kori Dácia történetét, és cáfolja Volateranusnak azt az állítását, hogy a Tibiscus Dácia közepén folyik.³⁴ Alaptalannak tartja az akkori általános nézetet, hogy a Valachus szó egyik római hadvezér, Flaccus nevéből származnék.³⁵ A római Sarmizegetusáról ő is azt állítja, hogy azonos Decebál fővárosával.³⁶

A francia tudós *Pierre Lescalopier* útinaplójában jegyzett le néhány erdélyi feliratot. Ő konstantinápolyi diplomáciai küldetéséből való hazatértében átutazott Havasalföldön és Erdélyen. Erdélyben 1574-ben rövid ideig a gyulafehérvári fejedelmi udvarban tartózkodott. Napló-

²⁶ Jacobus Bongarsius: *Rerum Hungaricarum scriptores vari historici, geographic*: Francofurti 1600. A 874–884. lapokon: *Appendix ad res Hungaricas, in quas Transylvaniae inscriptiones veteres nonnullae et annales excerpti de templis Leutschoviensi et Coronensi*.

²⁷ Russu, I.I.: *I.m.* 38–39.

²⁸ Idem: *ibidem*. 40.

²⁹ Idem: *ibidem*. 41.

³⁰ Verancsics, Antonius: *De situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae*. = *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores*. II. Pest 1857. 119–155. (Kiadta Szalay László.)

³¹ Idem: *ibidem*. 122.

³² Idem: *ibidem*. 122.

³³ Idem: *ibidem*. 125.

³⁴ Idem: *ibidem*. 122.

³⁵ Idem: *ibidem*. 130.

³⁶ Idem: *ibidem*. 142.

jába 24 feliratot jegyzett be, amelyek Ulpia Traianáról, Zalatnáról, Gyulafehérvárról és Kolozsvárról származnak.³⁷

Szamosközy István munkássága

Az erdélyi antikvitás tanulmányozását nagyban előmozdította *Szamosközy István* (Stephanus Zamosius, 1565–1612). Dácia feliratairól, ókori történetéről és pénzeiről írt könyvét 1593-ban Páduában, öt év múlva pedig Frankfurtban adták ki.³⁸

A könyv jelentőségét az is mutatja, hogy ilyen rövid idő leforgása alatt két kiadást ért meg; második kiadását a hugenotta származású Wechel testvérek jelentették meg, akiknek frankfurti nyomdája a kor egyik legjelentősebb művelődési intézménye volt.³⁹

Szamosközy munkája nemcsak római feliratokat tartalmaz, hanem a római kori Erdély történetének első tudományosnak mondható feldolgozása, s ezért jelentősége az erdélyi ókor kutatásban alig túlozható.

Szamosközy feltehetően Kolozsváron született 1565 körül. Pártfogója, a befolyásos Sombori László jóvoltából előbb Heidelbergben (1587–1590), azután Kovacsóczi Farkas támogatásával Páduában tanult, korábbi patrónusának a fiával, Sombori Sándorral együtt.⁴⁰ Amint műveiből kiderül, megfordult Itália több nagyobb városában: Rómában, Nápolyban, Firenzében.

Visszatérve hazájába, a gyulafehérvári káptalan levéltárában dolgozott, s mint udvari történész írta meg korának harcait, küzdelmeit és sok viszontagsággal tele történetét. Számos értékes munkája közül az *Analecta lapidum* a legfontosabb, mert tovább folytatja azt az Erdélyben már gyökeret vert humanista hagyományt, amely a XV–XVI. század folyamán Erdély római kora iránt kialakult, s az első tudományos műnek tekinthetjük, mely az ókori szerzők, a feliratok, pénzek és a helyszíni megfigyelések alapján összefüggő, sok szempontból ma is helytálló összefoglalását adja a római kori Dácia történetének.

A 249 lapra terjedő latin nyelvű könyv a kor szokását követve bevezetőre és 12 fejezetre oszlik. A bevezetőből megtudjuk, hogy a szerző ismerte Taurinus és Lazius munkáit, Megyericseit azonban nem említi. Műve céljaul azt tűzi ki, hogy ne hagyja a még legalább írásban meglevő régiségeket elveszni – *ne magis quae perierant perierint*.

Ezután tanulótársa, Sombori Sándor fejezi ki köszönetét támogatójuknak, Kovacsóczinak, majd az ugyancsak Itáliában tanuló Kornis György és Was Ferenc versben köszöntik a könyv

³⁷ Útinaplóját először T. Cleray adta ki 1921-ben. Újabban *Pierre Lescapier utazása Erdélyben [1574]* (Bp. 1982) címmel közreadta Benda Kálmán és Tardy Lajos. Gyulafehérvárról írva megállapítja, hogy ez a város Erdély fővárosa és hogy „a várban és azon kívül is sok római felirat található. Ezek megemlékeznek egy Decebál nevű dák királyról, akinek uralma alá tartozott a szóban forgó tartomány is, és akit Traianus győzött le” (72). Valachiáról pedig azt állapítja meg, hogy lakói Traianus leszármazottainak tekintik magukat (63).

Paul I. Cernavodeanu is írt róla: *Călătoria lui Pierre Lescapier în Țara Românească și Transilvania la 1574*. = Studii și materiale de istorie medie. 4/1960. 433–163.

³⁸ Szamosközy István: *Analecta lapidum vetustarum et nonnularum in Dacia antiquitatum*. Patavii 1593. Második kiadás: Francofurti ad Moenum, 1598.

³⁹ Ez a kiadó jelentette meg Szenczi Molnár Albert több művét, köztük latin–görög–magyar szótárát és Kálvin *Institutiójának* magyar fordítását. Szamosközy munkája Lazius mellékleteként jelent meg.

⁴⁰ Néhány könyvszeti adat: Bagyary Simon: *Adalékok Szamosközy István életrajzához*. = Századok (a továbbiakban Sz) 41/1907. 80–81; Vass Miklós: *Szamosközy István életéhez*. = Sz 53/1909. 146–150; Szamosközy István: *Erdély története*. Fordította Borzsák István és a jegyzeteket írta Sinkovics István. Bp. 1963; Crăciun, I.: *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români*. Cluj 1928. 7–92. – Balázs Mihály, Monok István: *Analecta lapidum... Inscriptiones Romanae in lapidibus antiquis Albae Iuliae et circa locorum 1598*. Szeged 1992. bevezette Mihai Bărbulescu, Kovács András.

íróját, mert „az aranyban gazdag Dácia méltán hálás neked, amiért a romokból annyi értékes emléket napfényre hoztál”. A köszöntők azt kívánják, hogy a szép példát mások is kövessék, s amit a romboló idő méltatlanul a föld mélyébe rejt, tárják fel, hogy fénysugárként világítsa meg a múltat.

Az első fejezetben a szerző a feliratok értékéről elmélkedik, és költői szárnyalással azt fejtegeti, hogy a régi köemlékek valódi kincsesházak, keresztutakra épített szent csarnokok, jelzői a különböző irányoknak és dolgoknak, mert tanúságot tesznek a múlttól. Íme a régészet céljának költői meghatározása!

Ptolemaiosz és Plinius alapján bemutatja Dácia egykori lakóit (gétákat, szarmatákat, jazigokat), folyóit, és igyekszik megállapítani nevüknek eredetét. Ám a múlttól írva nem fedkezik meg a jelenről sem, és külön foglalkozik Erdély korabeli lakosaival, különösen a románokkal és a székelyekkel. Az előbbiekről azt állítja, hogy a római colonusok leszármazottai, és nyelvükben felismerhető a latin nyelv – *Latinus sermo in ea cognosci potest*.

„A régi latin – írja – négy, egymástól nagyon különböző dialektusra szakadt: az olaszra, franciára, spanyolra és a románra. Ezekben külön-külön a latin nyelv nyomai minden kétséget kizáróan kiviláglanak.”⁴¹

Ezután jó érzékkel igyekszik azonosítani a római városokat. Megállapítja, hogy a római Dácia fővárosa a mai „Várhely” (Gredistye) területén feküdt, mert Traianus, miután meghódította Dáciát, Decebál fővárosát saját nevére nevezte el, s ott coloniát alapított – *victo enim Decebalo rege primus Traianus illuc coloniam deduxit*.⁴² Ez lett Ulpia Traiana Metropolis Daciae. „A régi dicsőséget tanúsító romokon kívül – írja – ma már semmi sem maradt meg, a város is romba dőlt, és később sohasem építették újra.”⁴³

Kissé ironikusan kifejti, hogy tévedtek azok a tudósok, akik Ulpia Traianát Coronával, azaz Brassóval azonosították. Ezek a „skolasztikusok” olyan távol álltak az igazságtól, mint Corona Ulpia Traianától (*scholastici tam longe a vero sunt, quam Ulpia a Corona*).⁴⁴

Kik voltak azok a tudósok – merül fel a kérdés –, akik az egykori római fővárost Brassóval azonosították? Nyilván a XV–XVI. század humanistái, azok, akiket Verancsics meg is nevez: Aeneas Sylvius, Sabellius és Volateranus, de az erdélyi szász Honterus is.⁴⁵

A város nevének jelentését, etimológiai értelmét kutatva, a humanisták szokása szerint Szamosközy tudálékos magyarázatot ad: egyrészt görögből eredezteti, másrészt a dákok egyik állítólagos királyának, Sarmisnak a nevéből származtatja, sőt az erősséget, vitézséget jelentő *mezach* héber szóval is kapcsolatba hozza, s arra a következtetésre jut, hogy Sarmizegetusa jelentése „a fejedelmek erőssége” – *principum fors*. Az egykori főváros fekvését, romjait saját helyszíni szemléje alapján írja le, és pontosan jelzi az amfiteátrum helyét. Ő értékeli először tudományos szinten a város gazdasági jelentőségét.

Szamosközy nemcsak Ulpia Traianával, hanem más római várossal is foglalkozik. Így feljegyzései maradtak ránk Torda (bár a város római nevét nem tudta) ókori emlékeiről. Többek között leírja Torda egyik akkor még meglévő római kori kapuját.

„A város terjedelmes romjaiból – írja – még látható a kapu épülete, amely az északi részén emelkedik. A kapu egymásra helyezett négyszögű kőtömbökből épült, homlokzata félkörű

⁴¹ *Analecta*. 116.

⁴² *Idem*. 17/a.

⁴³ *Idem*. 17/a–b.

⁴⁴ *Idem*. 17/b.

⁴⁵ *Idem*. 17/b és Verancsics: *I.m.* 122.

boltozat, melynek két oldalán a falat az idők mostohasága elemészette. Romjait csak az óriási kövek tartják fenn, s ha nem támaszkodnának egymásra, úgy tünne, mintha össze akarnának omlani. Nemcsak a falat egykor befedő külső vakolat, hanem a kőtömböket összetartó belső mész is egészen mélyen kikopott és a hosszú idő miatt felőrlődött. Úgy látszik, hogy a kapu építménye inog és össze akar omlani. Ormán, hogy a boltívet egyensúlyban tartsa, kőtömb van elhelyezve, rajta ölnyi (45 cm) nagyságú szobor van kidomborítva. Ez vagy Jupitert, vagy Marsot, vagy Minervát ábrázolja – az idő zordsága miatt az istenség nem vehető ki, ám a pajzsot, amely itt látszik, a költők rendszerint ennek a három istenségnek tulajdonítják.⁴⁶

Feltehető, hogy a városvédő Minerva – Pallasz Athéné – szobráról lehet szó. Szamosközy leírását azért idéztük, mert az egykori Potaissa értékes maradványát mutatja be, az egyetlen római városkaput, amely a XVI. századig fennmaradt.

Kolozsvárt először Zeugmával azonosította, de egyik későbbi művében, a feliratok alapján, helyesen állapítja meg, hogy e város helyén valamikor a római Napoca feküdt.⁴⁷ Azonosítása az idők folyamán feledésbe merült, míg a múlt század második felében Torma Károly és Mommsen minden kétséget kizáróan megállapította, hogy a mai Kolozsvár elődje a római kori Napoca volt.

Szamosközy még a dák szavak etimológiai magyarázatát is megkísérli. Mivel tudja, hogy a *dava* falusi települést, falut jelentő dák szó. azért ebből származtatja – persze tévesen – Déva nevét, Vecel falu nevében pedig Decebál nevét vélte felismerni.

Felismerte a dáciai aranybányászat jelentőségét, és könyvében külön foglalkozott vele. A római utakról szólva helyesen állapította meg, hogy azok nyomai sok helyen fennmaradtak – *earum viarum vestigia nunc quoque multis in locis supersunt*.⁴⁸

A IX. fejezetben külön figyelmet szentel az úthálózatnak, és kimutatja, hogy az egyik út Ulpia Traianától Apulumon keresztül Salinae-ig haladt (Salinae-t tévesen Tordával azonosította), ahol két ágra szakadt, az egyik Kolozsvár és innen Pannonia felé, a másik Marosvásárhely irányába tért el.⁴⁹ Az Ulpia Traiana és az Apulum közötti útról megjegyzi, hogy a nép Traian útjának nevezi, „mert a köznép jól megőrzi a régiségeket”, s azért mondja „via Traianának” vagy „via Troianának”. A valóságban sem „via Traianáról”, sem „via Troianáról” nincs szó, hanem a „behavazott útról”, „drumul troienitről”. arról a román kifejezésről, amelyet Szamosközy nem értett meg.⁵⁰

Az *Analectában* összesen 61 feliratot közöl. Ezek közül Mommsen 38-at autentikusnak, 21-et pedig hamisnak ítélt. Nem célunk itt számba venni a helyes, az interpolált és a hamis feliratokat. Ezt a munkát mások tudományos alaposággal már elvégezték.⁵¹ Védni sem akarjuk a szerzőt, csak megjegyezzük, hogy a feliratok hamisítása, kiegészítése és az eredetiben nem szereplő szövegek betoldása, interpolálása a kor „betegsége” volt. csak kevés olyan gyűjtőt ismerünk, akit e ragály nem fertőzött volna meg.

Művének két utolsó fejezetét Szamosközy az ókori pénzek tárgyalásának szentelte, s külön foglalkozik a görög és a római érmekkel. Következésképpen őt tekinthetjük Erdély első nu-

⁴⁶ Szamosközy István *történeti maradványai*. Kiadta Szilágyi Sándor. IV. 277. = *Monumenta Hungariae Historica* XXX. *Scriptores*. III.

⁴⁷ *Analecta*. 6/b. és *Hebdomades*. Szamosközy István *történeti maradványai Scriptores*. III. 80–81; Russu, I.I.: *Istoricul Zamosius și informațiile sale despre Clujul antic*. = *ProblMuz* 1960.

⁴⁸ *Analecta*. 74/b–75/a.

⁴⁹ *Idem*. 78/b–79/a.

⁵⁰ *Idem*. 78; Daicovicu, C: *I.m.* 224–264.

⁵¹ Russu, I.I.: *Contribuția lui Zamosius la Epigrafia Daciei*. = *ActaMN* 3/1966. 437–450.

mizmatikusának. Talán a sokat vitatott Koson-aranyak kérdését is ő vetette fel először. Ismeretes, hogy az egykori dák várak helyén több *Koson* feliratú aranypénzt találtak, amelyeknek eredetét, kibocsátóját teljes biztonsággal nem sikerült megállapítani.⁵² Szamosközy Kósz szigetével hozza őket kapcsolatba, és azt állítja, hogy a felirat e sziget lakói – a kósziak pénzét jelzi.

A főváros, Sarmizegetusa nevének eredetével kapcsolatosan úgy véli, hogy ez a *Sarmis* és az *Aethusa* nevek összetételéből áll.⁵³ A Sarmis helynevet az első dák király nevéből származtatja. Ennek igazolására egy ezüst pénzermét hoz fel, amelynek görög felirata: Σαρμις βασιλευς, vagyis „Sarmis király”, a hátlapján pedig nyilat tartó vaddisznót ábrázol.⁵⁴ Ő említi először ezt az enigmatikus érmét, amelyről később azt állították, hogy Tordán találták 1826-ban.⁵⁵

Szamosközynek a numizmatikában való jártasságát bizonyítja a kéziratban ránk maradt, Gyulafehérváron őrzött, mindeddig nem közölt numizmatikai tanulmánya.

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy Szamosközy a hazai óorkutatás egyik legnagyobb képviselője, aki megismertette Erdély régmúltját az európai óorkutatókkal, műve pedig olyan ablakot nyitott ki, amelyből először lehetett összefüggő képet alkotni – tévedései ellenére – hazánk római ókoráról.

Külföldi kutatók feljegyzései és tanulmányai

Szamosközy után az Erdélyre vonatkozó óorkutatásban bizonyos hanyatlás mutatkozott. A hazai humanistákat főként a klasszikus ókor ihlette, és a görög meg latin szerzőket igyekeztek utánózni, a hazai romok és feliratok iránt viszont nem tanúsítottak különösebb érdeklődést. Ezt a lankadást bizonyos mértékben ellensúlyozták a hazánkban megforduló külföldiek feljegyzései.

Közülük is messze kimagaslik *Martin Opitz* (Martinus Opitius), akit 1622-ben Bethlen Gábor a Gyulafehérvári Akadémiára hívott meg tanárnak. Opitz 1597-ben született Brunlauban, tanulmányait Heidelbergben végezte, haladó gondolkodása miatt azonban 1620-ban kénytelen volt Hollandiába menekülni, s innen került Gyulafehérvárra, ahol egy évig tanított s közben feliratokat másolt ott és Zalatnán. Ekkor írta *Zlatna oder Gedichte von Ruhe des Gemüthes* című tanítókölteményét, melyben a táj szépségeit énekelte meg. A kapott vagy az általa másolt feliratokat elküldte tudós barátainak és a nyugati humanistáknak. Mommsen sokra értékelté pontosságát és megbízhatóságát.⁵⁶

Erdélyi tartózkodása után írta meg a régiségekkel foglalkozó művét, a *Dacia antiqua*. Sajnos kézírata megsemmisült, Opitz ugyanis Erdélyből Sziléziába (Liegnitzbe) ment, ahol 1625-ben II. Ferdinánd király személyesen koszorús költővé avatta. Később IV. Ulászló lengyel király udvari történésszé nevezte ki, s költői sikerei is szüntelenül gyarapodtak. Ókori mintára ódákat és tankölteményeket írt, és műfordításokat végzett. A kéziratban maradt *Dacia antiqua* azért lett a lángok martaléka, mert 1639-ben a költő pestisben meghalt, és minden ott

⁵² *Analecla*. 90–127.

⁵³ *Idem*. 25/a–25/b, 30/b.

⁵⁴ Wem. 31/a.

⁵⁵ Winkler, I.–Hopârteanu, A.: *Monede antice la Potaiissa*. Cluj, 1973. 15. 1836-ban F.V. Hene említ két aranypénzt Σαρμις felirattal, amelyek 1826-ban szántás közben kerültek felszínre. Hene úgy vélte, hogy középkori hamisítások, régiségkereskedők művei.

⁵⁶ Mommsen, Theodor: CIL III 157.

lévő holmiját elégették. A Zalatnáról írott költeménye 1646-ban Amszterdamban kiadott *Opera poetica. Das ist geistliche und weltliche poemata* című művében látott napvilágot.

A XVII. század harmincas éveiben *Fridericus Monavius* greiswaldi tanár (1592–1659) Erdélyben tartózkodott (1634–1636), és mintegy 40 feliratot másolt le vagy vett át Opitztól. Gyűjteménye ugyan elkallódott, de egyes feliratok közvetett úton eljutottak Mommsenhez.⁵⁷

M. Johannes Francisci két művet írt Erdély ókoráról. Az egyik, a *Memorabilia aliquot Transsylvaniae*, az erdélyi régiségeket tárgyalja, a másik, a *Dacia consularis* (Wittenbergae 1690), az ókori szerzők alapján mutatja be Dácia történetét. Ezt az utóbbit Conrad Samuel Schurzfleisch *Disputationes historica civilis* (Lipsiae 1699) című művébe is belefoglalta.

A XVII. századból még megemlíthetjük *Johannes Tröster*nek 1666-ban Nürnbergben kiadott, a régi és az új Dáciáról szóló könyvét⁵⁸, amelyben néhány római feliratot is közöl, és Antonius Possevinus alapján megemlékezik a sarmizegetusai romokról.⁵⁹

A XVIII. században az erdélyi ókorkutatás új lendületet vett. Ez megnyilvánult a római romok leírásában, a régiségek tanulmányozásában, egyes „szakterületek”, így az ókori bányászat részletesebb, a feliratok, az ókori szerzők és a helyszíni terepjárások alapján történő tanulmányozásában, a római városok azonosításában vagy a hibásan azonosított helynevek kijavításában. Ugyanakkor elmélyültebben tanulmányozták Ptolemaiosznak és Pliniusnak Dácia-ra vonatkozó adatait és az ún. Peutinger-táblát. Feltártak néhány római mozaikot, és a talált feliratokat szakszerűbben adták ki. A század folyamán tudós társaságok alakultak, amelyek napirendre tűzték a régi emlékek és leletek felkutatását és tanulmányozását. Ugyanakkor alaposabban és szélesebb körökben foglalkoztak az antikvitás irodalmi hagyományaival, nyelvészeti kérdésekkel és latin szótárak szerkesztésével. Tudományosan végzett régészeti ásatásokról ugyan még nem beszélhetünk, hiszen európai viszonylatban is csak Pompeji feltárására került sor, de ott is inkább a kincskeresés, mint a tudományos kutatás érvényesült. A munkában részt vettek a magyar, német és román kutatók, valamint az Erdélyben megfordult idegenek, főleg németek és olaszok.

Az utóbbiak közé tartozott a bolognai származású *Aloysius Ferdinand Marsigli*, aki nagy érdeklődést tanúsított a művelődés minden terméke iránt, és sokoldalú tehetségével ezt az érdeklődést ki is elégítette. 1686-ban részt vett Budavár felszabadításában. A karlováci béke (1699) után mint magas rangú osztrák katonatisztet őt bízták meg az új határ megállapításával; ilyen minőségében járt a Bánságban, Erdélyben, Olténiában és Havasalföldön, és tanulmányozott minden szeme elé került római maradványt. Nem elégedett meg azok felületes meg szemlélésével, hanem gyakran kutatóárkokat ásott, vagyis elsőnek alkalmazta a régészet tudományos módszereit. Ezért nevezi őt az egyik Olaszországban élő román archeológus „az első romániai régésznek”.⁶⁰ Mint műszaki tiszt 1681 és 1704 között erődítményeket épített a szorosok elzárására. Drobetánál (Turnu Severin) tanulmányozta Traianus dunai hídjának romjait, melyet azután összevetett a Traianus oszlopán látható építménnyel, az ókori szerzők tudósításaival és a római érméken látható ábrázolásokkal. Annak ellenére, hogy a híd helyét

⁵⁷ Idem: *ibidem*. 157; Russu, I.I.: *Inscriptiile Daciei Romane* I. B. 1975. 43; Monavius, Fridericus: *Das alt und neues teutsche Dacia. Das ist: neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen*. Nürnberg 1666.

⁵⁸ Tröster, Johannes: *Das alt und neue teutsche Dacia, das ist: neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen*. Nürnberg 1666.

⁵⁹ Russu, I.I.: *IDR III/2*. B. 1980. 13.

⁶⁰ Adameşteanu, D.: *Il primo archeologo delta Romania Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730)*. = Estratto alla rivista „Roma”. Vö. Macrea, Mihail: *Cercetările privind epoca romană în Transilvania de la început până în zilele noastre*. = ActaMN 2/1963. 144.

pontosan megállapította, a későbbi kutatók Traianus hídját nem Turnu Severin, hanem Celei mellé helyezték.⁶¹

A Duna hídjára vonatkozó észrevételeit barátjához írott leveleiben fejtette ki.⁶²

Diplomáciai megbízatással lehajózott az Olt torkolatáig, s közben tanulmányozta a római maradványokat, nyomokat a folyó mindkét partján, vázlatokat készített, feliratokat másolt le, és felkutatta a római utakat. Onnan az Olt mentén haladva Töröcsvárra, majd Brassóba utazott.

Marsigli sokoldalú tevékenysége kiterjedt a kartográfiára, botanikára, néprajzra, észrevételeit írásba foglalta, hozzájuk rajzokat, vázlatokat készített. Ezeket először Hágában és Amszterdamban adták ki hat kötetben.⁶³ Régészeti vonatkozásokat főként a második kötetben találunk.

Erdélyből visszatérve részt vett a spanyol örökösödési háborúban, ekkor egy vár feladásáért kegyvesztett lett, és tábornoki rangjától is megfosztották. Óriási gyűjteményét még életében Bologna városának adományozta. A város a gyűjtemény részére külön palotát építtetett, s ezzel megvetette a bolognai akadémia alapját. Erdélyben régészeti, epigráfiai, néprajzi és botanikai feljegyzései mellett Marsigli lemásolta a katolikus ünnepeket tartalmazó rovásírásos naptárt is.

A XVIII. század elején, 1706-ban *Georgias Schochter* saját és mások gyűjtéséből egy feliratos gyűjteményt állított össze, amelynek címe: *De antiquis Transsylvaniae rebus libri duo*. Az első könyv a géták és a dákok, a második a római Dácia történetével foglalkozik, a III. és IV. római számmal jelzett részek Erdély középkori történetét dolgozzák fel.

Marsigli után a hazai ókorkutatás eredeti és jeles képviselője *Köleséri Sámuel* (1663-1732). Tanulmányait Leydenben végezte, ahol teológiát és orvostudományt tanult. Hazatérte után előbb Debrecenben, azután Szebenben telepedett le, és mint városi, majd tartományi orvos nagy hírnévre tett szert, és az erdélyi Gubernium (kormányzó tanács) tagja és titkára lett. A Rákóczi-féle szabadságharcban császárpárti volt. 1699-ben a bányaipar felügyelőjévé nevezték ki, hat évvel később pénzügyi inspektorrá. Mint a korai német felvilágosodás egyik erdélyi követője, jelentős irodalmi tevékenységet fejtett ki. Bányafelügyelőként kezdett foglalkozni az erdélyi római kori bányászat történetével, és 1717-ben Szebenben kiadta főművét, az *Auraria Romano-Dacicát*, amelyet III. Károly császárnak ajánlott. A könyv hat fejezetre oszlik. Az első a dáciai aranybányászat történetét foglalja össze, tehát szerves része az ókorkutatásnak. A többi fejezet az arany feldolgozási módját, a bányászatra és általában a pénzverésre vonatkozó ismereteket és végül az arany eredetét, fajait, tulajdonságait, valamint gyógyászati felhasználását tárgyalja.

Az első fejezetben felvázolja Dácia földrajzi fekvését, természeti feltételeit, elmondja Traianus hódító hadjáratát, bemutatja Traianus oszlopát, tárgyalja a római aranybányászat szervezetét, Decebál kincsének megtalálását, kitér az arannyal és a gazdagsággal kapcsolatos történetekre. Foglalkozik az aranybányászat központjaival és azok helyzetével a rómaiak utódai, a hunok, magyarok, németek alatt.

A római kor bányászatát a feliratok alapján ismerteti; sajnos ezeket nem másolja pontosan, módosít rajtuk, „tudatosan változtat a szövegen”. Ezért jegyezte meg róla Mommsen, hogy

⁶¹ Tudor, D.: *Oltenia romană*. Ediția a H-a. B. 1958. 12–13. 55–56.

⁶² Lud. Ferd. Marsigli comitis epistola de ponte sub imperio Traiani supra Danubium exstructo ad reverendissimum et doctissimum patrem Bernardum de Montfauco.

⁶³ Marsigli, Aloysius Ferd. com.: *Danubius Pannonico-Mysiscus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus et in sex tomos digestus ab Aloysio Ferd. com Marsigli*. Hagae Comitum et Amsterodami I. 1726. II. 1726.

„mint egy új Midasz, bármit érint, arannyá változik – *tanquam novus Mida quidquid attigit auraria fecit*.”⁶⁴

Seivert, aki sokra értékelte Köleséri munkáját. 1780-ban ismét kiadta Pozsonyban, s hozzá az ajánló sorokat Pray György írta.

A római feliratok megmentésére sok látszólagos jószándékot tanúsított az olasz *Giuseppe Ariosti*. Előkelő olasz nemes volt. és III. Károly szolgálatában 1722-ben a gyulaféhevári vár építését vezette. A földmunkálatok alkalmával számos római emlék, főként felirat került felszínre. Ariosti a feliratokat pontosan lemásolta, és elküldte azokat tudós honfitársának, a veronai Francesco Scipione Maffeinek. Maffei közbenjárására III. Károly (=VI. Károly német-római császár) engedélyt adott Ariostinak, hogy Jobb megőrzés végett” a feliratos köveket Bécsbe szállíttassa. 1723-ban a római feliratos kövekkel megrakott bárkák a Maroson, a Tiszán és a Dunán hajózva igyekeztek Bécs felé. Az egyik azonban Szeged közelében rakományával együtt a Tiszába süllyedt. A többiek eljutottak Bécsbe, ahol a feliratok többségét a Hofbibliothek (ma National Bibliothek) dísztermének falaiba illesztették be.⁶⁵ Az Erdélyben talált feliratokat Ariosti pontosan lemásolta három példányban; a saját példányát Bécsben, a Maffeiét Veronában, a harmadikat Velencében őrzik.⁶⁶

A bevezető előszó után a kézirat három részre oszlik. Az első a Bécsbe került feliratokat tartalmazza 47 lapon és ugyanannyi rajzzal, a lelőhely pontos feltüntetésével; a második a Tiszába süllyedt feliratokat, a harmadik az Erdélyben maradt vagy elveszett epigrafákat tartalmazza 52 lapon és ugyanannyi rajzzal.

Mommsen a gyűjteményt igen sokra értékelte, és dicsérte a másolatok pontosságát és megbízhatóságát. Csupán azok között a darabok között fordulnak elő hamis feliratok, amelyeket nem Ariosti másolt, hanem mások közvetítésével kerültek a gyűjteménybe.

A XVIII. század második negyedében Dácia már nem annyira politikai, mint inkább a római kort jelentő történelmi fogalom volt, és történetét a kutatók főként a görög és római auktorok alapján dolgozták fel, ugyanakkor ismertették régiségeit és feliratait. Közülük Franciscus Fasching, Samuel Timon és Huszti András emelkedik ki.

Franciscus Fasching 1725-ben Kolozsváron adta ki történelmi munkáját, amelynek címe: *Vetus Dacia, ex probatis scriptoribus depromta*. (Claudiopolis 1725, 93.). A feliratokat Szamosközy *Analectájából* vette át, az autentikusokat és a hamisakat egyaránt. Később, 1743-44-ben Fasching egy másik tanulmányt is megjelentetett, ugyancsak Kolozsváron. Ez volt a *Nova Dacia, ex probatis scriptoribus depromta*. (Claudiopolis, 1743, 168). Benne több római feliratot közöl.

Timon Sámuel (1675–1736) nagyszombati és kassai jezsuita tanár volt. Magyarország történetéről írott művében⁶⁷ a XV. fejezetet *De Dacia Romana sacra* címmel a római kori Dáciának szentelte. Ugyancsak külön fejezetben tárgyalta Dáciát a fenti könyvhöz írt kiegészítésében.⁶⁸

⁶⁴ CIL III 157.1.

⁶⁵ *Inscriptioni antiche trovate e raccolte tra la rovine delle quattro principali colonie Romane delta Transilvania del conte Giosepe Ariosti Nobile Bolognese, Ferrarese e Senese. Capitano d'Infanteria nel regimento Gaier. et parte di esse dal medesimo condotte in Vienna d'Austria per comando della sacra Caesarea Carol. Real Maesta di Carlo VI. Imperatore de Romani. L'anno MDCCXXIII.*

⁶⁶ Winkler, I.: *Die römischen Inschriftsteine der österreichischen Nationalbibliothek*. = *Biblos* (Österreichische Zeitschrift für Buch und Bibliothekswesen 20.) Wien 1971. 203–208.

⁶⁷ Timon, Samuel: *Imago antiquae Hungariae, representans terras, adventus, et res gestas gentis Hunniccae. Cassoviae 1733.*

⁶⁸ Timon, Samuel: *Additamentum ad imagines antiquae. et novae Hungariae. Tynnaviae 1735.*

Ezeknél jelentősebb *Huszti András* (XVIII. század vége – 1765) 1735–36-ban latin nyelven írt munkája, amely Erdély történetét a legrégebb időktől 1685-ig tárgyalja.⁶⁹ Művét 1791-ben Dienes Sámuel fordította le és adta ki: *Ő- és új Dácia az az Erdélynek régi és mostani állapotjáról való História, a melyben elé adattatik ennek az országnak Régi és mostani lakóssainak eredete, nevedése és némelyeknek elenyészése, a' magyar királyok, vajdák és fejedelmek alatt való állapotjával egybe, mellyet mutató táblával megbővítvén a maga költéségén ki-adott Dienes Sámuel. Bétsben, 1791* címmel. A nyomtatásban megjelent műből a feliratok, melyeket Huszti részben másoktól vett át, részben ő maga másolt, kimaradtak.

Erdély története keretében a szerző felvázolja a dákok történetét, akiknek leszármazottait az erdélyi románokban ismeri fel, s úgy véli, hogy ezek különösen Hátszeg környékén megőrizték a szomatikus jellegzetességeket és az ősi viseletet.

Huszti korának kiváló tudósa volt. Enyeden, Kolozsváron és Odera-Frankfurtban végezte tanulmányait, ahol a teológiai és a jogi tudományokban képezte magát. 1733-ban a kolozsvári református kollégium tanárának nevezték ki, de kilenc év múlva munkakörének elhanyagolása miatt állásából felmentették. Ettől kezdve, annak ellenére, hogy nyomorban élt, jelentős tudományos tevékenységet fejtett ki. Jogi, történeti, egyháztörténeti tanulmányokat, könyveket írt latin vagy magyar nyelven. A magyarok eredetéről írva azt állította, hogy rokonaik a vogulok, osztjákok, cseremiszek, mordvinok és a finnek, vagyis felismerte a magyarok finnugor eredetét.

A század első felében a történészek figyelme Herkulesfürdő felé fordult. Herkulesfürdő *Ad aquas Herculi sacras* néven híres gyógyfürdő volt már a római korban. Idők folyamán azonban teljesen elpusztult, és csak a romjai maradtak meg. A törökök kiűzése után. 1734–1736-ban *Andreas Hamilton* osztrák tábornok III. Károly rendeletére a romok helyére új épületeket emeltetett. A munkálatok során számos római emlék, felirat, szobor, dombormű került felszínre. A leletekről egész irodalom keletkezett. Hamilton az olasz *Paschalis Caryophilus* (valódi nevén Carofalo) bízta meg a talált tárgyak feldolgozásával. Caryophilus a megbízatásnak eleget tett, és 1737-ben Bécsben könyvet adott ki a leletekről.⁷⁰

Művének megjelenése évében ismét kitört a török háború, ezalatt az újonnan emelt épületek elpusztultak. A fürdőt csak 1817-ben építették újra, amikor hivatalosan is Herkulesfürdőnek nevezték el. Régiségeiről egymás után több feldolgozás jelent meg. 1776-ban *Johannes Michael Stadler* könyvet adott ki az ősrégi római Herkulesfürdőről.⁷¹

⁶⁹ Huszti András: *Dacia Mediterranea. id est Transilvania vetus. A primis suis incunabulis, usque ad seculum post netivitatem Christi Domini nonum, historica deducta. Antiquitatibus Indicts-Scythis-Geticis Mustrata: Vetustissimis Romanorum monumentis incisis exornata. Omnique elegantiarum ad quamlibet historiae universalis partem necessarium apparatu adhibito. Studio et opera.* Ez a kézirat a Brukenthal Múzeum könyvtárában van. Feltehetően ennek alapján készült el az a kézirat, amelyet Dienes lefordított. Ennek címe: *Dacia Mediterranea id est: Transilvania vetus. Una cum suis originibus, variorum in earn gentium successiombus, migrationibus, mutatiombus, antiquitatum Romanorum monumentis sacris, sanctis, religiosus ex profanis magnificentiae Romani populi designandae gratia marmoribus insculptis, ac fideli nostro penicilio delineatis, consequentium denique gentium rebus bello praeclare gestis ac perenni memoria dignis usque ad ingressum in Daciam Mediterraneam Gyulae, unius e septem principibus ad vindicandam Pannoniam ex Sarmatia Asiatica egressis ducis Hungarorum, ordine decoro digesta, atque in lucem publicam orbi literario exposita, studio et labore. Anno Domini MDCCXLIII. Incepta die 1. Octobris Cibinii Transilvaniae it finita ibidem.* A kézirat végén: „Absolvimus A. 1744. die 28 Maji.”

⁷⁰ Caryophilus, Paschalis: *De thermis Herculanis nuper in Dacia detectis, dissertatio epistolaris.* Vindobonae 1737. Második kiadás: Mantuae 1739, harmadik: Trajecti ad Rhenum 1743.

⁷¹ Stadler, Johannes Michael: *Versuche über die uralten römischen Herculesbäder.* Wien 1776.

J. Dorner a Bánság topográfiájáról és természettörténetéről írott könyvében aránylag terjedelmes helyet szentelt Herkulesfürdőnek.⁷² A következő század elején. 1806-ban Jac. Ferdinand Miller írt kritikai tanulmányt róla.⁷³ Példájukat követte L.G. Schwarzott, Fodor András és mások.

A XVIII. század közepén az erdélyi értelmiségiek (történészek, orvosok, papok) érdeklődése ismét a római feliratok felé fordult. Laurentius Weidenfelder (1693–1755) monorai és nagydisznódi lutheránus pap 1744-ben összeállított kéziratában a „régii Dácia” történetét dolgozta fel „kritikai” szempontból,⁷⁴ főként a feliratok alapján. Egy másik művében, amely kéziratban maradt, Soterius munkájához fűzött kommentárokat, és megrajzolta a római kori Dácia térképét.⁷⁵

A gazdasági kérdésekkel, mezőgazdasági eszközök tökéletesítésével foglalkozó jezsuita páter, Fridvaldszky János (1730–1784) Gyulafehérváron és Kolozsváron tanárkodott. Az utóbbi helyen 1767-ben egy feliratgyűjteményt jelentetett meg, melyet Hadik Andrásnak ajánlott⁷⁶, de nem az ő, hanem Thoroczkay József neve alatt. Ugyanabban az évben adta ki alapvető művét, a *Mineralógiát*.⁷⁷ Mindkettőben több római feliratot közölt Bongarsius, Szamosközy, Köleséri és Ariosti alapján, néhányat pedig maga másolt le.

A század egyik legjelentősebb órkutatási alkotása Johannes Seivert felirattani kiadványa. J. Seivert (1735–1785) tanulmányait Szebenben és külföldön, Helmstädtben végezte; hazatérte után a szebeni szász gimnázium tanára lett, később szenterzsébeti pap és esperes. A szász művelődéstörténet jelentős képviselőjeként sok tanulmányt írt az erdélyi szász tudósokról és műveikről, Szeben múltjáról, az erdélyi szászok eredetéről, műveltségéről és nyelvéről. Az órkutatás szempontjából értékes műve a római kori Dácia feliratait közlő, Bécsben 1773-ban kiadott könyve.⁷⁸ Ez összesen 299 római feliratot tartalmaz, melyek közül nyolcat az *Appendix*ben, a Függelékben közöl. Ilyen sok feliratot tartalmazó kiadvány korábban nem jelent meg. A feliratokat hét „sectió”-ba sorolja, s azokon belül fejezeteket különböztet meg. Az első „sectio” a császároknak, a második a főtisztviselőknek és hivatalnokoknak, a harmadik a kollégiumok vezetőségének (*procuratores, subprocuratores, decuriones aurariarum*), a negyedik a különböző testületek által a császárok tiszteletére állított feliratokat, valamint az aranyművesek, kereskedők, kézművesek, a légiók veteránusai, a városokban megtelepedett katonák inskripcióit tartalmazza, az ötödik a katonák (*duplicariusok, beneficiariusok, lovagok*), valamint a légiók, a hatodik a magánosok feliratait foglalja rendszerbe. A hetedik a bizonytalan szerzőjű, csonka, vagyis hiányos és a hamis epigrafákat tárgyalja. A *Függelék*

⁷² Dorner, Joseph: *Das Banat in topographisch-naturhistorischer Beziehung, mit besonderer Berücksichtigung der Herculesbäder nächst Mehadia und ihrer Umgebungen*. Pressburg 1830.

⁷³ Miller, Jacob Ferdinand: *Hercules Mehadensis animadversionibus criticis illustratus*. Pestini 1806.

⁷⁴ Weidenfelder, Laurentius: *Problema historico-criticum in Daciae veteris. et Romanae inscriptionem lapidarium M. Ulp. Nerva Trajani, olim nostrae provinciae domnitoris fere primi*. 1744.

⁷⁵ Weidenfelder, Laurentius: *Nocte Michaelis Montanae, seu specimen Soterianum historiae, et Antiquitatis ‘ΑΠΛΩΣ Romano-Daciae, ab imperatore Trajano usque ad Aurelianum imp. caes., ab interitu instar tabularum e naufragio vindicatum, et adnotamentis adauctam, studio*. 1744.

⁷⁶ Fridvaldszky, Joannes: *Inscriptiones Romano-Transilvanicae, honoribus comitis Andrae Hadik oblatae ab Josepho Thoroczkay de Thoroczkó*. Claudiopoli 1767. Thoroczkay József neve alatt jelent meg.

⁷⁷ Fridvaldszky, Joannes: *Mineralogia magni Principatus Transilvaniae, seu metalla, semi-metalla, sulphura, salia, lapides et aquae conscripta*. Claudiopoli 1767.

Az erdélyi római kori feliratokkal foglalkozó munkák gyakran hivatkoznak Fridvaldszkyra (Ackner, Müller, Seivert), és Mommsen is elismeréssel utal Fridvaldszky epigráfiai munkásságára (CIL III 158). Fridvaldszky életét és tudományos tevékenységét hazai viszonylatban Csetri Elek professzor dolgozta fel.

⁷⁸ Seivert, Joannes: *Inscriptiones monumentorum Romanorum in Dacia Mediterranea*. Viennae 1773.

nyolc felirata közül hat sírfelirat, egy I.O.M. Statornak emelt fogadalmi oltár, egyet pedig két városi tanácsos tiszteletére állítottak.

Seivert beosztása már nem felel meg a tudományos igényeknek, ennek ellenére a római felirattal alapos ismeretéről tanúskodik. Mindegyik felirat után fel van tüntetve a lelőhely, a szerzők neve, akik a feliratot korábban már közölték, egyes esetekben pedig utalást találunk a megfelelő római pénzérmékre. A magyarázatokból kiderül, hogy Seivert felhasználta elődei, így Megyericsei, Bongarsius, Lebellius, Szamosközy, Gruterus, Fridvaldszky, Timon, Reischersdorfer (akire igen gyakran hivatkozik), Huszti, Fasching, Opitz, Weidenfelder, Soterius, Bonfini és mások kéziratait vagy kiadott műveit. Jegyzetei jól tükrözik az erdélyi epigráfia történetét, ugyanakkor azt is elárulják, hogy Seivert maga kevés eredeti felirattal másolt, feltehetően azokat, amelyeknél a korábbi szerző vagy szerzők nincsenek feltüntetve. Buday Árpád azt írja, hogy Seivert a külföldi szerzőket egyáltalán nem ismerte.⁷⁹ Az a tény azonban, hogy Seivert idézi Gruterust és Reinesiumot, ellentmond ennek az állításnak. Mommsen Seivert művét sokra értékelte ugyan, de mivel forrásaiból sok interpolált és hamis szöveget vett át, bírálta is.⁸⁰

Sylvius Joseph Hohenhausen magas rangú osztrák katonatiszt volt, aki a XVIII. század végén bejárta Hátszeg és Hunyad vidékét: régészeti, felirattani megfigyeléseiről két tanulmányt írt. Az egyiket 1773-ban Bécsben adta ki,⁸¹ ez sok téves helyrajzi adatot és hamis felirattal tartalmaz. A másik kéziratban maradt ránk⁸², ezt viszont Mommsen hiányosságai ellenére sokra értékelte.⁸³

Úgy látszik, hogy a felszínre bukkanó régiségeket ebben az időben igyekeztek már ásatásokkal feltárni, de azok idejére és módjára nézve nincsenek adataink. Tudjuk viszont azt, hogy Sarmizegetusán a romok alól egy mozaikot szedtek ki, amelyet 1783-ban megmutattak az erdélyi látogatáson levő II. Józsefnek, és belőle egy lapot adományozott a megye vezetőségének.⁸⁴

A hazánkban megforduló nyugati utazók Mehádia. Herkulesfürdő és a bánsági régiségek iránt tanúsítottak élénk érdeklődést. Így *Franz Griselini*, aki 1780-ban Bécsben kiadott könyvében a Bánság politikai kérdéseivel foglalkozik⁸⁵, és aránylag bő teret szentel a római régiségeknek és közöl néhány felirattal Herkulesfürdőről.

Egy másik olasz, *Domenico Sestini* 1780-ban Havasalföldön, Erdélyben és Magyarországon tett utazásai során főként Gyulafehérváron jegyzett le néhány felirattal, és azokat közölte utazási naplójában.⁸⁶

Az erdélyi történetírók műveikben szintén kitérnek hazájuk ókori történetére, és gyakran közölnek néhány felirattal is. Így például *Benkő József* (1740–1814) ref. lelkész, teológiai

⁷⁹ Buday Árpád: *Római felirattal*. Kolozsvár 1914. 16: „A külföldi gyűjteményeket, úgy látszik, egyáltalán nem ismerte.”

⁸⁰ Mommsen: CIL III 158. 1.

⁸¹ Hohenhausen, Sylvius Joseph: *Die Alterthümer Daciens in dem heutigen Siebenbürgen. Aus den Zeiten, als dieses schöne Land die Römer regierten*. Wien 1775. 148.

⁸² Hohenhausen, Sylvius Joseph: *Sammlung derer Trümmer Dacischer Alterthümer. Original-Entwurf*. Kézirat az ún. Codex Monacensisben. Ennek másik címe: *Iconographia*.

⁸³ Mommsen: CIL III 158. 1.

⁸⁴ Daicovicu, C: *I.m.* 227.

⁸⁵ Griselini, Franz: *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats, in Briefen an Standenpersonen und Gelehrte*. Wien 1782. I–II.

⁸⁶ Sestini, Domenico: *Viaggio curioso-scientifico-antiquario per la Valachia. Transilvania e Ungheria fino a Vienna*. Firenze 1815.

tanár feliratot közölt Gyulafehérvárról, Nagyenyedről, Kolozsvárról, Szászvárosról és Segesvárról.⁸⁷

Franz Joseph Sulzer (XVIII. század eleje, Svájc – 1791, Pitești) a császári hadsereg kapitányként került Havasalföldre, ahol mint a filozófia és a jog tanárát bízták meg, hogy dolgozzon ki egy büntetőjogi törvénykönyvet. Egy ideig ezután Brassóban tartózkodott, majd bukaresti osztrák követnek nevezték ki. 1782-ben ismét felöltötte a katonaruhát, és Pitești mellett egy ütközetben halt meg. Bár nem volt képzett történész, a román fejedelemségekről írott könyve a maga korában igen népszerű volt.⁸⁸ Tanulmányt írt Traianus hídjáról is⁸⁹, de azt már nem tudta megállapítani, hogy az Turnu Severin mellett hidalta át a Dunát.

Joseph Eckhel (1737–1798) epigráfiával és numizmatikával foglalkozott. A bécsi múzeumban őrzött kéziratokból 11 feliratot másolt ki, tizet Gyulafehérvárról, egyet pedig Zalatnáról. Mint numizmatikus tanulmányozta a régi, főleg a római pénzkibocsátás elméleti alapjait, a pénzérmék anyagát, összetételét, súlyát és értékváltozásait.⁹⁰ Az Erdélyben talált római pénzekkel is foglalkozott.

A XVIII. század végén *Bartalis Antal* könyvet írt a római uralom kezdetéről és bukásáról Dáciában, amelyhez néhány, Gyulafehérvár romjaiból előkerült feliratot is csatolt, azok egy része azonban nem autentikus.⁹¹

Horea felkelése, a *Supplex Libellus Valachorum* előterjesztése és az Erdélyi Iskola kitartó tevékenysége következtében az óorkutatás érezhetően politikai színezetet kapott, és bizonyos tételek állításának vagy tagadásának eszköze lett. A római Dácia többé nem volt elvont, humanista fogalom, hanem politikai érv a jelen kérdéseinek tisztázására és megoldására.

Ez érezhető a gazdag történelmi munkásságot kifejtő, brassói származású *Joseph Karl Eder* (1760–1810) egyes írásain is. Előbb marosvásárhelyi, majd szebeni tanárként alaposan elmerült a történelmi kutatás elméletében, és szigorú bírálat alá vette a százsz történeti forrásokat, majd új szellemben foglalkozott Erdély történetével. Ugyanakkor nagy érdeklődést tanúsított a régi romok iránt, felkereste azokat, és megfigyeléseit írásba foglalta. A gredistyei dák várban tett látogatásáról és az ott látott, kőbe vésett betűkről Kemény Józsefnek írott leveleiben számolt be. Tanulmányt írt az ott talált aranypénzekről és romokról.⁹² Engellel és Sulzerrel együtt a román népet a Dunától délre fekvő területekről származtatta, és bírálta a *Supplex Libellus Valachorumot*.

Kortársa, *Johan Christian Engel* (1770–1814) pozsonyi és göttingai tanulmányai után fiatalon, 1791-ben az erdélyi kancellária titkára lett, de élete nagy részét a történelem kutatásának szentelte. Előszeretettel foglalkozott a délkelet-európai népek múltjával, eredetével, és öt

⁸⁷ Benkő, Josephus: *Transsilvania sive Magnus Transsilvaniae Principatus olim Dacia Mediterranea dictus. Pars prior sive generalis*. Vindobonae 1778. I–II. Kéziratban maradt fenn egy másik Erdély történetét tárgyaló műve, a *Transsilvania sive Magnus Transsilvaniae Principatus olim Dacia Mediterranea dictus, nunc multifariam ac strictim illustratus. Pars posterior sive specialis*. Ebben közli az alábbi feliratokat: 26. par. Gyulafehérvár: CIL III 1070, 1111; 40 par. Nagyenyed: CIL III 942, 943; 97 par. Kolozsvár: CIL III 1181, 1860; 137 par. Szászváros: CIL III 39, Szamosközy után, hamis; 283 par. Szeben: CIL III 1079; 2% par. Segesvár: CIL III 1359.

⁸⁸ Sulzer, Franz Joseph: *Geschichte des transalpinischen Daciens*. Wien 1887.

⁸⁹ Sulzer, Franz Joseph: *Ueber den wahren Standort der Trojanischen Brücke. (Eine topographische Berichtigung zu seinem gedruckten Werke: aus dessen hinterlassenen Handschriften gezogen, und mit Anmerkungen versehen von Andreas Thorwächter)*. = Siebenbürgische Quartalschrift. Hermannstadt 7/1801. 81–93.

⁹⁰ Eckhel, Josephus: *Doctrina nummorum veterum*. Vindobonae 1792–1798.

⁹¹ Bartalis, Antonius: *Ortus et occasus imperii Romanorum in Dacia Mediterranea; cui accedunt nonnullae de monumento quodam e rudibus coloniae Apulensis eruto opiniones*. Posonii 1787.

⁹² Eder, Josephus Carolus: *Antiquarische Erörterung neulich in Siebenbürgen gefundener Goldmünzen und Ruinen*. = Shedius, Zeitschrift von und für Ungarn. Pesth 4/1803. 113–118.

kötetben megírta Magyarország történetét. 1794-ben könyvet írt Traianus háborúiról és a románok eredetéről⁹³, ebben azt állítja, hogy a románok nem a római telepések leszármazottai, mert szerinte a román nép a Dunától délre alakult ki.

Szathmári Pap Mihály (1737–1812) szorgalmas éremgyűjtő, numizmata és epigráfus volt. Alaposan tanulmányozta a görög és római pénzeket, és több feliratot lemásolt. Munkája csak kéziratban maradt ránk.⁹⁴

Bővülő lehetőségek: múzeumok, egyesületek szervezése

Már a XVIII. század folyamán megkezdődött a köz- és magángyűjtemények, múzeumok létesítése. Közülük a legrégebb az enyedi református kollégium 1726-ban alapított régiség- és természettudományi gyűjteménye, a *Raritatum et Rerum Naturalium Museum*, amely alapja lett a későbbi városi múzeumnak.

Samuel Brukenthal (1721–1803), Erdély kormányzója, feleki kastélyában sok ókori leletet, római feliratot, domborművet, szobrot, érmét és egyéb tárgyat tartalmazó gyűjteményt létesített, amely az 1817-ben alapított szebeni Brukenthal Múzeum legértékesebb tárgyai közé tartozik.

A XVIII. század végén merült fel egy erdélyi magyar tudományos társaság megalapításának gondolata. Ez a gondolat vált valósággá, amikor 1793-ban *Aranka György* (1737–1817) javaslatára Marosvásárhelyen megalakult az *Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság*. A Társaság nyolc éven át működött, folyóiratot is adott ki (igaz, csak egyetlen száma jelent meg 1796-ban). A Nyelvmívelő Társaság napirendre tűzte az ókorkutatást is, latin auktorok, szótárak kiadását, foglalkozott az Abrudbányán talált „fakönyvvel”, azaz a viaszostáblákkal és sok más ókori témával, de természetesen fő feladatának a magyar nyelv és történelem művelését tartotta.⁹⁵

A XIX. század első fele európai viszonylatban az ókorkutatás fellendülési időszaka. Megkezdődött a görög és római települések, városok, katonai táborok régészeti feltárása. A Vezúv által elpusztított Pompeji és Herculaneum romjain rendszeres kutatások folytak. Napóleon hadjáratai felhívták a figyelmet az ókori Egyiptom csodás és nagyszerű műveltségére, és eredménnyel jártak a Közel-Keleten végzett asszír feltárások.

Hazai viszonylatban az egymás után megjelenő lapok és folyóiratok lehetőséget teremtettek a közlésre. *Benkő Ferenc* nagyenyedi tanár *Parnassusi Időtöltés* címmel Szebenben sorozatot adott ki (megjelent 1793–1800 között). *Döbrentei Gábor* szerkesztésében 1814-ben Kolozsváron megjelent az Erdélyi Múzeum: a kiadott tíz füzet mindenike tartalmazott ókortörténeti témákat is. Az 1827-ben először Hazai Híradó, később Erdélyi Híradó címmel megjelentetett folyóirat 22 év után, 1849-ben szűnt meg. Aránylag sok régészeti és felirattani cikket közölt a Brassai Sámuel szerkesztésében, ugyancsak Kolozsváron megjelenő Vasárnapi Újság (1834–1839). Szilágyi Ferenc *Múlt és Jelen* (1841–1848) című lapjának két „tudományosnak” érté-

⁹³ Engel, Johan Christianus: *Commentatio de expeditionibus Traiani ad Danubium, et origine Valachorum*. Vindobonae 1794.

⁹⁴ Szathmári Pap Mihály: *Inauris a mea vere Romana Tordae effossa. De annulo aureo Thordae invento. Annulus alter isque ferreus. Római feliratok. Nummus aureus a. 1797 Somlyóini inventus*. A kézirat ezeket és más régiségek leírását tartalmazza. Numizmatikai munkáiról I. Entz Géza: *Szathmári Pap Mihály mint éremgyűjtő*. Numizmatikai Közlöny (a továbbiakban NK) 50–51/1952. 48–57. 77; Winkler, I.: *Despre activitatea numismatică a lui Michael Pap Szathmári (1737–1812)*. = *Studii și cercetări numismatice* 3/1960. 433–447.

⁹⁵ Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Akadémiai Kiadó, Bukarest 1955.

kelhető melléklete volt: a Hon és Külföld (1841–1848) és a Históriai Kedveskedő. Mindkettőben számos ókorral foglalkozó írás jelent meg.

A századok 1842 májusában Segesváron megalapították az erdélyi honismeret művelését szolgáló egyesületet – a *Verein für siebenbürgischen Landeskundét*, amely a következő évben tudományos időszaki kiadványt jelentetett meg: az *Archiv des Vereins für siebenbürgischen Landeskundét*. Ez változó formában és kiadási hellyel 1944-ig fennmaradt. Az első német nyelvű időszaki kiadvány azonban nem ez volt, hanem a *Siebenbürgische Quartal-Schrift* 1790 és 1801 között. Ennek folytatása a Johan Filtsch által Szebenben megjelentetett *Siebenbürgische Provinzial Blätter* (1805 és 1824 között).

1844-ben Anton Kurz Brassóban megalapította a *Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgenst* (1844–1847, 1852, 1859–1860). 1833-ban Joseph Benigni és Carl Neugeboren Szebenben kiadta a *Transsilvania* című folyóiratot, amely időnként változó alcímmel és melléklettel jelent meg. 1833-38 között *Periodische Zeitschrift für Landeskunde*, azután 1841–1861 között *Beiblatt zum siebenbürger Boten* és 1861 és 1863 között *Wochenschrift für siebenbürgische Landeskunde*. Literatur und Landeskunde.

Az erdélyi román ókorkutatás körébe tartozó cikkek, tanulmányok a XIX. század első felében és közepén megjelentetett időszaki kiadványokban és folyóiratokban láttak napvilágot. 1830-ban George Barițiu Brassóban kiadta a *Foaie pentru minte, inimă și literatură*-t. Timotei Cipariu 1847-ben a *harcos* politikai lapot, az *Organul luminareit*-et adta ki, s benne több ókori vonatkozású cikket közölt, 1861-ben pedig Balázsfalván jelentette meg új folyóiratát, az *Archivul pentru filologie și istorie*-t.

Az első hivatalos ásatások

A XIX. századi erdélyi ókorkutatás az egykori dák főváros, a Gredistyén fekvő Sarmizegetusa Regia helyén végzett, bizonyos mértékben hivatalos ásatásokkal kezdődött. Hogy itt fontos ókori maradványok voltak, arról már Heltai Gáspár is megemlékezik. „Nem messzi – írja – Szászvároshoz, ott is volt a hegyben egy szép város, melynek fundamentomi mind ugyan vagynak. Ennek is kerítési mind faragott kövekből voltanak.”⁹⁶ Nem kétséges, hogy a helyi lakosság ismerte az itteni romokat, bár azok eredete az idők folyamán teljesen beleveszett a múlt ködébe.

A hivatalos érdeklődés a romok iránt a XIX. század első éveiben mutatkozott meg. Ezt az egyre gyakrabban szállingózó, a mondák légkörébe burkolt hírek keltették fel, amelyek arról szóltak, hogy az utóbbi időben, vagyis a XVIII. század második felében nagy mennyiségű arany- és ezüstpénzt találtak. A hivatalos vizsgálat során azután kiderült, hogy először 1784-ben Koson- és Lüszimakhosz-aranypénzek kerültek felszínre. Szebenben a kincstári hivatal ennek nyomán régészeti ásatásokat kezdeményezett. A vizsgálat történetét és lefolyását, valamint az ásatásokat Ferenczi Sándor bibliográfiai utalásokkal. Jakó Zsigmond pedig az egykori hivatalos jelentések közlésével eléggé tisztázta, azért úgy véljük, nem szükséges velük bővebben foglalkoznunk.⁹⁷

⁹⁶ Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár*. Bp. 1879. I. 118. sz. 7.

⁹⁷ Ferenczi, Al.: *Știri bibliografice asupra cercetărilor dacice din Munții Orăștiei*. = *Așezările dacice din Munții Orăștiei*. B. 1951. 67–110; Jakó, Sigismund: *Cercetări arheologice la cetatea Grădiștea Muncelului 1803–1804*. I. *Contribuții la istoria arheologiei din țara noastră*. = ActaMN 3/1964. 103–151. II. *Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiștea Muncelului în anul 1803*. = ActaMN 5/1968. 433–150. III. *Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiștea Muncelului în anii 1803–1804*. = ActaMN 9/1969. 587–603. IV. ugyanazzal a címmel. = ActaMN 10/1973. 615–640.

A kivizsgálás és az ásatás szellemi irányítója a vajdahunyadi királyi kamara, a fiscus ügyésze, Török Pál volt, az ásatásokat gyakorlatilag végrehajtó katonai egység parancsnoka Péchi Mihály, a megbízottak Bernard Aigler és Bodoki József bányafelügyelők voltak, 1805-ben pedig Pribila Ferenc és Bögözi Antal. Ferenczi az ásatást inkább kincskeresésnek minősíti, s úgy véli, hogy „akkor a kincskeresők sorába maga a fiscus is beállt”.⁹⁸ Jakó Zsigmond viszont rámutat arra, hogy a művelet nem tekinthető pusztán kincskeresésnek, mert, amint a jelentésekből kiderül, sok értékes tárgyat tártak fel, azokat pontosan leírták és lerajzolták, észrevételeiket pedig feljegyezték. Ekkor került felszínre például a sokat vitatott *Decebalus per Scorilo* felirat második fele, valamint azok a görög betűs kőtömbök, amelyeknek gondosan elkészített másolata hozzájárulhat a dák várakban levő, római kor előtti „feliratok” megfejtéséhez.⁹⁹

A munkálatokat végző hivatalos személyeknek egyébként sejtelmük sem volt arról, hogy nem római, hanem dák maradványokkal van dolguk. Maga Péchi tanulmányában a leleteket „római romoknak” mondja.¹⁰⁰

Az ásatásoknak történelmi jelentőségük van, mert velük Grădiştea Muncelului, azaz a dák Sarmizegetusa kilépett az ismeretlenség homályából, és a hazai történészek, Eder, Ackner, Fodor, Gooss, Müller stb. egyre gyakrabban keresték fel, rajzolták le a felszínen látható maradványokat, emlékeket, domborműveket¹⁰¹, ennek ellenére még sok időnek kellett eltelnie, míg a kutatók rájöttek arra, hogy nem római, hanem dák várakról van szó. Ugyanakkor a kutatás területileg is bővült, és a régészeti periegézisek a Szászvárosi-havasokban levő települések, várak fokozatos felfedezéséhez vezettek.

A XIX. század első fele és közepe: a kutatások kibővülése

A XVIII. század végén, a XIX. század elején a román tudományosság egyre határozottabban kapcsolódik bele az erdélyi ókorkutatásba. Első képviselője *Petru Maior* (1761–1821), aki marosvásárhelyi és balázsfalvi tanulmányai után Rómában és Bécsben tanult, hazatérése után balázsfalvi tanár, később régeni esperes lett. 1808-tól pedig a budai Egyetemi Nyomda cenzora. Ebben a minőségében fejti ki értékes tudományos munkásságát és adja ki 1812-ben a „dáciai románok kezdetére” vonatkozó történelmi munkáját.¹⁰² Művében a román nép „tisztá” latin eredete mellett száll síkra, és azt állítja, hogy a dákok a római hódítás következtében végleg kipusztultak. A továbbiakban kifejti, hogy a magyar honfoglalás idején a románok mint őslakók már Erdélyben éltek. Ezt az utóbbi tételt vonta azután kétségbe Eder, Sulzer és Engel.

Joseph Bedäus (1782–1858) szülővárosában. Szebenben történelmet, filozófiát és jogot tanult, fiatalon magas hivatalt töltött be, s így alkalma volt alaposan megismerni az országot. Főként a szászok történetével foglalkozott. Az 1848/49-es szabadságharc idején Havasalföldre menekült. A római leletek közül az 1822-ben Kolozsváron talált emlékeket dolgozta fel¹⁰³,

⁹⁸ Ferenczi, AI.: *l.m.* 68.

⁹⁹ Bodor, Andrei: *Blocurile cu litere greceşti din cetăţile dacice.* = *Lucrări ştiinţifice ale Institutului Pedagogic Oradea.* Crisia 1972. 27–35.

¹⁰⁰ Péchi Michael: *Bemerkungen über die unlängst vorgefundenen alten römischen Ruinen bei Gredistie.* = *Siebenbürgische Provinzialblätter, Hermannstadt* 1/1805. 249–252.

¹⁰¹ Lásd Ferenczi Sándor idézett tanulmányát.

¹⁰² Maior, Petru: *Istoria pentru începutul românilor în Dochia.* Buda 1812; második kiadás: Buda 1834; harmadik: Bp. 1883.

¹⁰³ Bedäus, Joseph: *Aus Siebenbürgen. I. Nachricht über die im Sommer 1822 in Clausenburg entdeckten Alterthümer.* = *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst.* Wien 14/1823. 173–176.

továbbá az 1823-ban Várhelyen (Gredistye-Sarmizegetusa) felfedezett híres mozaikot¹⁰⁴ és más római régiségeket.¹⁰⁵

A felszínre került római emlékek feldolgozása mellett a XIX. század első felében többen összefoglaló tanulmányt írtak Dácia múltjáról. *Franz Kavier Hene* a várhelyi ásatások idején ismertette az ottani romokat¹⁰⁶; egyik tanulmányában a régebbi és újabb történeti források és adatok alapján foglalta össze Dácia történetét.¹⁰⁷ Tanulmányozta a várhelyi mozaikot, s ő is megállapította, hogy rajta Priamosz trójai király van ábrázolva, amint fia. Hektor holttestének kiadását kéri Akhilleusztól.

Sokat tett az ókor tanulmányozásáért *Kemény József* (1795–1855). Tanulmányait, amelyek elsősorban a XV–XVII. század politikai, társadalmi és kulturális történetét tárgyalják, magyar és német nyelven írta. Gerendi kastélyában római feliratos köveket, domborműveket, szobrokat, pénzeket és más emlékeket tartalmazó hatalmas gyűjteményt állított össze. Különösen pénzgyűjteménye volt egyedülálló.¹⁰⁸ Ókori vonatkozású tanulmányai kéziratban maradtak fenn. Feldolgozta a Seivert könyvének megjelenése után felszínre került feliratokat.¹⁰⁹ Egyik kézírata a római kolóniák köemlékeit tárgyalja¹¹⁰, de foglalkozott a tordai, mikházai római emlékekkel és pénzekkel s általában az erdélyi régiségekkel¹¹¹, Dácia ókori történetével és ismét az erdélyi régiségekkel.¹¹² Életrajzát Veress Endre írta meg: *Gróf Kemény József* (1795–1855).

Farkas Sándor bejárta a Felgyógy és Vulkán közötti területeket, és megfigyeléseit írásba foglalta.¹¹³ *Heinrich Francke* Dácia régiségeiről¹¹⁴ írt, és Traianus meg kortársai történetét dolgozta fel.¹¹⁵ *Hodor Károly* (1796–1881) hivatalnok, táblabíró és történész Doboka megyéről írt vaskos művében¹¹⁶ közöl több értékes és eredeti feliratot (mint például a romlottit), valamint több köemléket. Beszámol néhány kolozsvári római emlékről.¹¹⁷ *Ercsei József* gyakori kiszállásai alkalmával római emlékek után nyomozott.¹¹⁸ Riportszerű közleményeket írt Torda megyei „terepszemléjéről”.¹¹⁹ *Dionys Thalsen* gyulafehérvári táborigazgató pap sok római emléket és feliratot gyűjtött össze. Ezeknek egy részét rövidebb-hosszabb tanulmányokban

¹⁰⁴ Bedäus, Joseph: *Abbildung von zwei alten Mosaiken, welche im Jahre 1823 zu Várhely im Hunyader Comitate entdeckt worden*. Hermannstadt und Kronstadt 1825.

¹⁰⁵ Bedäus, Joseph: *Unterwalder Denkmäler aus vorgeschichtlicher und römischer Zeit*. Unterwald 1823. 35. sz.

¹⁰⁶ Hene, Franz Xavier: *Die Ruinen am Munscheller Gebirge in Grädischte*. Hermannstadt 1803.

¹⁰⁷ Hene, Franz Xavier: *Beiträge zur dacischen Geschichte*. Hermannstadt 1836.

¹⁰⁸ Winkler Judit: *Kemény József éremgyűjteménye és numizmatikai érdeklődése*. = NK 42–43/1964. 59–72, 111–112.

¹⁰⁹ Kemény József: *Inscriptiones monumentorum Romanorum in Transilvania post editas 1773° per Joannem Seivert similes inscriptiones, erutorum. Collectae, notisque historico-eriticis illustratae*.

¹¹⁰ Idem: *Monumenta lepidea coloniarum Romanorum in Dacia*.

¹¹¹ Idem: *Nummi veteres Thordae reperti; Römische Altherthümer in Mikháza in Siebenbürgen; Römische Altherthümer die zu Torda aufgefunden und durch mich angekauft wurden*.

¹¹² Idem: *Erdélyi régiségek; Római és másféle régiségeket tárgyaló jegyzetek, rajzok és lenyomatok*.

¹¹³ Farkas Sándor: *Egy utas sétája Felgyógyról Vulkánig*. = Nemzeti Társalkodó. Kolozsvár 1/1837. 1. sz. 3; 2. sz. 24–26; 3. sz. 40–42, 43; 4. sz. 56, 57–58.

¹¹⁴ Francke, Heinrich: *Alterthümer Dacien's*. Wismar 1836.

¹¹⁵ Idem: *Zur Geschichte Trajan's und seiner Zeitgenossen*. Leipzig 1840.

¹¹⁶ Hodor Károly: *Doboka vármegye természeti és polgári esmertetése*. Kolozsvár 1837.

¹¹⁷ Hodor: *Kolozsvár ismertetésére valami*. = Toldalék a Múlt és Jelenhez 1843. 62. sz. 249–250.

¹¹⁸ Ercsei József: *Római út-nyomozás a Bekecs körül*. = Nemzeti Társalkodó 52/1830. 409–412.

¹¹⁹ Ercsei: *Utazások nemes Torda vármegye alsó kerületének nevezetesebb járásaiban*. = Nemzeti Társalkodó 1837. I/19. 292–296; I/21. 324; I/22. 336–337, 340.

Archäologisches címmel közölte az erdélyi német lapokban.¹²⁰ Feldolgozta az ismert tordai szfinxet.¹²¹ Magyarul az Erdélyi Híradóban (1847. I. 247. sz. 208.) *Római régiségek* címmel jelentetett meg egy közleményt.

A neves német archeológus és epigráfus, *Wilhelm Henzen* (1816–1887), a római német régiségtani intézet titkára több tanulmányi írt az erdélyi római leletekről. Így foglalkozott a Domitianustól kiadott enyedi katonai elbocsátó levéllel, írt az erdélyi római régiségekről¹²², a Iupiter Tavianusnak szentelt áldozati oltárról és a galatak dáciai kollégiumáról¹²³, néhány vallási jellegű feliratról¹²⁴, a sarmizegetusai feliratokról¹²⁵, az erdélyi régiségekről¹²⁶ és a gredistye-sarmizegetusai ásatásokról.¹²⁷ Amint a címekből is kitűnik, tanulmányaihoz az anyagot J.F. Neugebauer küldte Rómába.

A román történészek közül *Nicolae Stoica de Hațeg* (1751–1833) tanító, pap, mehádiai esperes és tábori pap tankönyveket írt a román iskolák számára, fordításokat végzett és tanulmányokat írt a román nép múltjának néhány fontosabb momentumáról. Ókori vonatkozásban kiadta Herkules tetteit (1817), Curtius nyomán feldolgozta Nagy Sándor életét. *Cronica Banatului* című történelmi írásában több feliratot közöl Petnikről, Mehádiáról és Herkulesfürdőről. A Bánságról szóló krónikáját D. Mioc adta ki 1969-ben Bukarestben (Nicolae Stoica de Hațeg: *Cronica Banatului*) megfelelő bevezetéssel és magyarázatokkal.

Grigore Asachi, a neves román író *Dakia și Traian* címmel írt tanulmányt 1840-ben.

August Treboniu Laurian (1810–1881) filológus, történész, politikus és publicista, az Erdélyi Iskola egyik képviselője, tanulmányait Szebenben, Kolozsváron. Bécsben, Hannoverben és Göttingában végezte. 1845-ben Bukarestben kiadta a *Magazin istoric pentru Dacia* című történelmi folyóiratát. A szabadságharc idején Erdélyben tartózkodik mint a román forradalmi mozgalom egyik vezetője. Visszatérve Havasalföldre, élénk tevékenységet fejt ki a bukaresti egyetem, később pedig a Román Akadémia megalapítása ügyében. Az új egyetemen ő a latin tanszék első tanára. A románokról írott művében egységes képet igyekeznek adni az összromán-ságról.¹²⁸ A Duna vidékén talált római emlékeket *Istriana* címmel saját lapjában közölte.¹²⁹ Bécsben egy Dáciáról szóló tanulmányi adott ki.¹³⁰ Az ókori szerzők alapján elkészítette az ókori Dácia térképét.¹³¹

¹²⁰ Thalsen, Dyonis: *Achäologisches*. = Satellit des Siebenbürgen Wochenblattes 45/1844. 184; 23/1846. 103; 51/1846. 216; 58/1846. 242; 63/1846. 202–204; 18/1847. 82; 51/1847. 213–214; Transsilvania, Beiblatt zum Siebenbürger Boten 64/1845. 278–279; 83/1845. 354–355; 57/1847. 256; 15/1857. 60; Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde 45/1864. 346–350.

¹²¹ Thalsen, Dyonis: *Sphinx bei Torda in Siebenbürgen ausgegraben*. = Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde 45/1847. 41.

¹²² Henzen, Wilhelm: *Diploma militare di Domiziano di Enyed*. = Bulletino dell' Institute de Corrispondenza Archeologica, Roma 5/1847. 91.

¹²³ Idem: *Inscrizione latina di Giove Taviano*. = *Ibidem* 2/1848. 21–22.

¹²⁴ Idem: *Inscrizione latina sacra all'Adrastia* (Mikháza). = *Ibidem* 4/1848. 56.

¹²⁵ Idem: *Inscrizione latina di Sarmizegetusa, copiata dal sig. cav. Neugebauer*. = *Ibidem* 5/1848. 75–76.

¹²⁶ Idem: *Antichità della Transilvania*. = *Ibidem* 9/1848. 129–135; 10/1848. 152–156; 11/1848. 161–166; 12/1848. 177–189.

¹²⁷ Idem: *Scavi de Gerend [téves: Gredischte] nelle Transilvania intrapresi dal sig. cav. Neugebauer*. = *Ibidem* 3/1848. 33–34.

¹²⁸ Laurian, August Treboniu: *Istoria românilor*. Iași 1853. I–III.

¹²⁹ Idem: *Istriana sau descrierea anticităților dm pregiumului Dunării, descoperite într-o călătorie din vara 1845*. = *Magazin Istoric pentru Dacia* [a továbbiakban MIDacia] 2/1844. 65–128.

¹³⁰ Idem: *Die Einleitung des alten Daciens*. = Sitzungsberichte der phil. hist. Classe der kaiserlicher Akademie der Wissenschaften, Wien 5/1850. 549–555.

¹³¹ Idem: *Tabula Daciae antiquae ad mentem veterum scriptorum delineata*. Bucuresci 1862.

Timotei Cipariu (1806–1887), a román művelődéstörténet egyik nagy képviselője, balázsfalvi tanár és igazgató, majd kanonok eredeti és önálló ókori kutatásokat nem végzett, de ismertette a felszínre került jelentősebb római emlékeket. 1847-ben kiadta az *Organul luminărei* harcos politikai lapot, amelyben több római vonatkozású tanulmányt közölt. *Antik irodalom* című cikkében bemutatta az enyedi katonai diplomát és a verespataki viaszostáblákat.¹³² Az *Organul luminărei*-ben több cikket közölt a római régiségekről.¹³³ A legtöbb ókortörténeti tanulmánya azonban a balázsfalvi görög katolikus főgimnázium évkönyvében jelent meg. Ebben adta ki az abrudbányai viaszostáblákról¹³⁴, a főgimnázium numizmatikai gyűjteményéről¹³⁵ írt dolgozatait.

1867-ben Balázsfalván új történelmi és nyelvészeti folyóiratot jelentetett meg *Archivu pentru filologie și istorie* címmel. Ennek lapjain ismét foglalkozik a viaszostáblákkal,¹³⁶ továbbá cikkeket közöl Traianus oszlopjáról, a katonai diplomákról¹³⁷ és a francia E. Desjardins erdélyi útjáról¹³⁸, valamint az ókori íróknak Dáciára vonatkozó feljegyzéseiről.¹³⁹

Az erdélyi ókortudatáshoz jelentős hozzájárulása volt *Johannes Ferdinand Neigebaum*nak (1783–1866), Poroszország bukaresti konzuljának és jogtanácsosának. Ő 1847-ben beutazta Erdélyt, és sok római régészeti emléket, feliratot, domborművet, pénzérmét tanulmányozott. Eredeti darabokról készült másolatai mellett felhasználta Kemény, Ackner, Rheinbold és Thalsen gyűjteményét. A feliratok és emlékek egy részét a római német régészeti intézet aligazgatójával, Henzennel közölte. Az 1848-as szabadságharc után az összegyűjtött anyagot hosszabb tanulmányban adta ki.¹⁴⁰ Bár munkáján meglátszik a szakszerűség hiánya – másolatai nem mindig pontosak, ugyanazt a darabot többször közli –, érdeme, hogy sok olyan felirati szöveget őrzött meg, amelyeknek eredetije azóta elpusztult. Könyvének végén Kemény Józseffel együtt gazdag felirattani és régészeti repertóriumot állított össze, az elsőt ebben a műfajban.¹⁴¹ Rövidebb tanulmányaiban írt a Duna vidéki római régiségekről, a két oroszlán között napot ábrázoló (salinae-i?) domborműről, a viaszostáblákról, a dáciai pénzeletekről stb.

Lugosi Fodor András (mh. 1859) dévai orvos a dák és a római régiségek szenvedélyes kutatója. Terepjárásai során felkereste a Szászvárosi-havasokban levő dák várakat és településeket, az egykori római főváros, Várhely romjait, s azokról jegyzeteket, „rajzolatokat” készített. Első „utazása” Hunyad megyén keresztül Mehádiára, illetve Herkulesfürdő felé irányult¹⁴², tapasztalatait természetesen írásba foglalta. Egy másik dolgozatában a Hunyad megyei te-

¹³² Cipariu, Timotei: *Literatura antică*. = *Organulu luminărei* I /1847. 3–4.

¹³³ Idem: *Anticitati*. = *Organulu luminărei* 20/1847. 100.

¹³⁴ Idem: *Ex tabulis ceratis ineditis novissime Abrudi in Transilvania erutis*. = *Annales gymnasii gr. catholici maioris Blasienis pro anno scholastico 1855*. Blasii 1855. 2. 14. Ugyancsak a viaszostáblákról írt: *Subscriptiones tabulae ceratae prius editae*. = *Ibidem* anno scholastico 1857. 2. 16.

¹³⁵ Idem: *Consignatio monetarum nummorumque gymnasii hujus, aliorumque*. = *Ibidem* ... anno scholastico 1857. 13–14.

¹³⁶ Idem: *Table cerate*. = *Archivu pentru filologie și istorie*, Blasiu 1867. 3/1867. 43–51; 4/1867. 72–77; 5/1867. 101–102; 6/1867. 116–117; 7/1867. 141–142; 8/1867. 158–159.

¹³⁷ Idem: *Diplome militare romane*. = *Archivu pentru filologie și istorie* 17/1868. 323–332. és 18/1868. 347–350.

¹³⁸ Idem: *Calatori'a archeologica de E. Desjardins*. = *Archivu pentru filologie și istorie* 19/1868. 367–373.

¹³⁹ Idem: *Scrietorii vechi de Daci'a*. = *Archivu pentru filologie și istorie* 23/1869. 448–452; 25/1869. 490–495; 27/1869. 524–528; 29/1869. 570–571; 39/1870. 765–770.

¹⁴⁰ Neigebaum, Johannes Ferdinand: *Dacien. Aus dem Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen. Topografisch zusammengestellt*. Kronstadt 1851.

¹⁴¹ *Literatur über die klassischen alterthümer Daciens*. Az előbbi mű függeléke: 301–310.

¹⁴² Fodor András: *Mehádia vagy Hercules fürdők. És utazás Hunyad-megyén keresztül a mehádiai fürdőkre, onnan Drenkovára; a mehádiai fürdők tulajdonságai s hasznos némely nevezetességeinek leírásával, s hozzáadásokkal kivonatban Schwarzott szerint*. Kolozsvár 1844.

repjársait írja meg.¹⁴³ Beszámolt a marosnémeti és veceli határon feltárt római régiségekről¹⁴⁴, tanulmányt írt a Hunyad megyében talált dák és római emlékekről.¹⁴⁵ Különböző címek alatt több magyar vagy német nyelven írott, az erdélyi régiségeket tárgyaló kézírata maradt ránk. A Kemény Józsefhez küldött leveleit Ferenczi Sándor adta ki.¹⁴⁶

A század első felének és közepének legtermékenyebb kutatója a segesvári *Johann Michael Ackner* (1782–1862) volt. Tanulmányait Segesváron, Wittenbergben és Göttingában végezte, hazatérte után a szebeni főgimnázium tanára lett, majd szenterzsébeti lelkész. Tagja volt több tudományos bizottságnak, a római régészeti intézetnek, a jénai császári akadémiának. Egy személyben volt író, költő, természettudós, de mindenekelőtt régész és epigráfus. Életéről, munkásságáról újabban Volker Wollmann adott ki értékes tanulmányi, amely műveiből szemelvényeket is közöl.¹⁴⁷

Mint természetkutató, tanulmányozta Erdély geológiáját, mineralógiáját és paleontológiáját. A római kor előtti időszakból feldolgozta a kő- és bronzkor számos leletét: a sófalvi baltákat, a nagyapoldi, totesdi aranyleleteket, a válaszüti baltát stb.¹⁴⁸ A római korból annyi régészeti emléket, leletet, feliratot közöl, hogy meg kell elégednünk közleményei címének felsorolásával a jegyzetekben.

Különös érdeklődéssel fordult Ulpia Traiana Sarmizegetusa, azaz Várhely romjai felé, és feltehetően ő volt az első, aki itt régészeti ásásokat végzett, mégpedig 1832 szeptemberében. Erre utal egyik érdekes tanulmánya.¹⁴⁹ Ő is feldolgozta a római kori emlékeket, feliratokat, érméket, de művét egy új fejezettel bővítette ki, amikor a római utakat is leírta.¹⁵⁰ Egyik tanulmányában a római régiségeket az erdélyi szász várakkal párosítja.¹⁵¹

Előszeretettel foglalkozott az antik numizmatikával, és arra a következtetésre jutott, hogy az ókori pénzek a történelem jelentős forrásai.¹⁵² Felfigyelt az abrudbányai viaszostáblákra is, amelyeket először összképben Johannes Ferdinandus Massmann Lipcsében kiadott „arany

¹⁴³ Fodor András: *Utazás nemes Hunyadmegyében régiségek kinyomozása végett.* = Hon és Külföld 87/1847. 346–348; 88/1847. 351–352; 89/1847. 355–356; 90/1847. 358–360; 91/1847. 362–364.

¹⁴⁴ Idem: *Gyűjteménye némely maros-németi és veczei határon kiasott római sir- és emlékköveknek, melyek jelenleg a maros-németi kertben felállítvák.* Kolozsvár 1844.

¹⁴⁵ Idem: *A Hunyadmegyében található dák és római régiségeket tárgyzó rajzos munkája.* - Magyar Akadémiai Értesítő 7/1847. 309.

¹⁴⁶ Ferenczi Sándor: *Lugosi dr. Fodor András levelei.* = HTRTE 1914. 18–59.

¹⁴⁷ Wollmann, Volker: *Johann Michael Ackner (1782–1882). Leben und Werk.* Cluj–Napoca 1982. 284.

¹⁴⁸ Ackner, Johann Michael: *Antichità della Transilvania. Necropoli antica nella Transilvania.* = Bulletino del' Instituto di Corrispondenza Archeologica, Roma 8/1850. 129–130; *Beitrag zur siebenbürgischer Archäologie.* = Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde 1851. 116–119; *Auszug aus dem Tagebuche über neu entdeckte vaterländische, Archäologische Gegenstände des letztverflossenen Decenniums 1836–1845.* = Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 4/1851. 18–25; *Archäologische Forschungen.* = Transsilvania. Beiblatt zum siebenbürger Boten 10/1858; *Decennial-Aufzeichnung der archäologischen in Siebenbürgen vom Jahre 1845–1855.* = Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien 1/1856. 85–87, 93–103, 126–132, 153–158; *Neue Funde in Siebenbürgen.* = Ibidem 5/1860. 24–26.

¹⁴⁹ Ackner, Johann Michael: *Várhely in antiquarischer Hinsicht im Jahre 1832.* = Transsilvania periodischer Zeitschrift für Landeskunde 1/1833, 264–285; 2/1833. 222–285.

¹⁵⁰ Idem: *Abhandlungen über Monumente. Steinschriften. Münzen und Itinerarien aus der Römerzeit mit besonderer Hinsicht auf Dacien. Ein Beitrag zur Archäologie Siebenbürgens.* = Archiv des Vereine für Siebenbürgische Landeskunde 1/1845. 5–44.

¹⁵¹ Idem: *Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen.* Jahrbuch der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale 1/1856. 3–41.

¹⁵² Idem: *Die antiken Münzen, eine Quelle der älteren Geschichte Siebenbürgens.* = Archiv für die Kenntniss von Siebenbürgens Vorzeit und Gegenwart 1/1841. 69–96, 297–331.

könyvecskéje” ismertett.¹⁵³ Ackner egyik tanulmányában a Kr.u. 167-ben kiállított viaszostáblát ismerteti, és kitér, itt-ott bírálóan, Massmann könyvére.¹⁵⁴ Megjegyzéseket fűzött a densusi ún. Mars-templomhoz, ismertette az Erdélyben talált Mithrász-reliefet, és tanulmányozta a Peutinger-táblának Erdélyre vonatkozó részét, lefordította Henzennek a római-dáciai régiségekről írt tanulmányát.¹⁵⁵ Értékes tanulmányt írt a dáciai szabadjogú római városokról.¹⁵⁶

Elődei munkáját Ackner az epigráfia terén is folytatta. Utazásai, terepjárásai során lemásolta a talált római feliratokat, és 1865-ben munkatársával és barátjával, Friedrich Müllerrel Bécsben kiadta azokat.¹⁵⁷ A kiadók az előszóban megjegyzik, hogy a feliratok szövegét kritikailag megvizsgálták és ellenőrizték, pontosan feltüntették a lelőhelyet, a hiányzó részeket kiegészítették, és a szükséges utalásokat igyekeztek megadni. Ezt a szépen hangzó célkitűzést azonban távolról sem tudták megvalósítani, ugyanis a szöveget az eredeti feliraton nem tanulmányozták, ezért munkájuk inkább Seivert és Neigebaur alapján készült kompiláció. Mommsen rámutat a mű felületes voltára, és szigorúan bírálja (vö. CIL III 160).

Ackner széles körű tudományos kapcsolatokat alakított ki mind a hazai, mind a külföldi szakkutatókkal. Ezért Thalsen külön cikkben köszöntötte, amelyben megemlékezett a Neigebaurral fenntartott barátságáról és annak szebeni látogatásáról (1847). Nem kétséges, hogy Ackner korának egyik igen felkészült, lelkes és tehetséges historikusa, archeológusa és epigráfusa volt, és nagymértékben hozzájárult az erdélyi ókorkutatás európai szintre való emeléséhez.

Nem hagyhatjuk említés nélkül a zalatnai orvos. *Rheinbold Ignác* önzetlen régészkedését. *Monumenta Romana* címmel több mint 100 feliratot másolt le azzal a céllal, hogy azokat az alapítandó Erdélyi Múzeumnak ajándékozhasssa. Művét elküldte Mike Sándornak, és az ő gyűjteményével együtt került az Erdélyi Múzeum Kézirattárába.¹⁵⁸ Saját feljegyzése szerint 8 a kisleludai Teleki kúriáról, 39 Zalatra „hegyi városból”, 1 Petrosányból, 4 Partosról, 21 Gyulafehérvár alsóvárosából, 35 a püspöki rezidenciából és 17 a könyvtárból származott. Gyűjteménye összesen 123 feliratot tartalmaz. Mommsen erdélyi látogatásakor Mike Sándornál tanulmányozta Rheinbold kéziratát.

Johann Karl Schuller (1794–1865) szebeni, lipcsei és bécsi tanulmányai után a szebeni főgimnázium tanára és rektora lett. Nagyszámú történelmi és nyelvészeti tanulmányt írt, amelyek a szász művelődés múltjával, Erdély XVI. századi történetével foglalkoznak. A szabadságharc idején ő is Havasalföldre menekült, onnan Bécsbe ment, és 1850-ben visszatért Erdélybe. Tanulmányozta a román nyelv és nép eredetét.¹⁵⁹ Cikkét írt a Hérodotosz előtti és

¹⁵³ Massmann, Johannes Ferdinandus: *Libellus aureus, sive tabulae ceratae et antiquissimae et unicae Romanae in fodina auraria apud Abrudbanyam oppidulum Transsylvaniae nuper repertae*. Lipsiae 1840.

¹⁵⁴ Ackner, J.M.: *J.F. Massmann über die wächsernen Tafeln von Abrudbánya*. = Transsilvania, Beiblatt zum Siebenbürger Boten 75/1841. 321–322.

¹⁵⁵ *Römisch-dacische Alterthümer*. = Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, N.F. 4/1. 1859. 104–108. és 109–134. Az utóbbi Henzen tanulmányának német fordítása.

¹⁵⁶ Ackner, J.M.: *Die Colonien und militärischen Standlager der Römer in Dacien im heutigen Siebenbürgen*. = Jahrbuch der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale 2/1857. 65–100.

¹⁵⁷ Ackner, Johann Michael und Müller, Friedrich: *Die römischen Inschriften in Dacien*. Wien 1865.

¹⁵⁸ Rheinbold Ignác: *Monumenta haec Romana per me anno 1836 in facte loci delineata, nunc vero ad usum Musei Transilvanici noviter descripta in 125 figuris ad 14 tabulae ordinala sunt*.

¹⁵⁹ Schuller, Friedrich Wilhelm: *Epicrisis argumentorum pro latinitate linguae Valachicae seu Rumunae*. Cibinii 1831.

alatti Erdélyről¹⁶⁰, Martin Opitz gyulafehérvári tartózkodásáról és Acknerről. Kiadta az *Archiv für die Kenntniss von Siebenbürgen Vorzeit und Gegenwart*, melynek azonban csak egy kötete jelent meg 1840-ben.

A század első felében kiadott nagyszámú ókortörténeti tanulmány írói közül megemlíjtük *Ferdinand Zinz*t, aki a Sarmizegetusáról készült dolgozatát a medgyesi szász gimnázium évkönyvében jelentette meg.¹⁶¹ A szászsebesi származású *J.L. Neugeboren* (1806–1887) a szebeni Brukenthal Múzeum őre volt, és összeállította annak kalauzát.¹⁶²

A XIX. század második fele új korszakot jelentett az erdélyi ókortudomány történetében: fellendült az alkotó tudományos munka, és lassanként megteremtődtek az ehhez szükséges feltételek. A régészet a rendszeresen művelt, a közben megalapított kolozsvári tudományegyetemen pedig az előadott diszciplínák között szerepelt. Művelői nem elégedtek meg a terepjárással, hanem régészeti feltárásokra törekedtek. Az Alsóilolván, Gyulafehérváron, Sarmizegetusán és másutt végzett ásatások gazdag eredménnyel jártak.

Az epigráfia művelését előmozdította *Theodor Mommsen*nek 1867-ben tett erdélyi látogatása, majd a *Corpus Inscriptionum Latinarum* megjelenése.

A *Corpus Inscriptionum Latinarum* (rövidítve: CIL vagy CLL.) 15 kötetre oszlik. A hazai feliratokat a III. kötet tartalmazza, amelyet 1873-ban Berlinben adtak ki. Az első négy kötet pótkötetét 1893–1902-ben Th. Mommsen, O. Hirschfeld és A. Domaszewsky adta ki *Supplementum I–IV.* címmel.

A kutatómunka támogatására, a régiségek megőrzésére egyesületek alakultak, amelyek múzeumokat alapítottak, folyóiratokat, évkönyveket, értesítőket adtak ki. Így sok küzdelem és erőfeszítés után 1859-ben megalakult az Erdélyi Múzeum-Egyesület, amelynek érdemei a tudomány ápolásában elévülhetetlenek. A legmesszebbmenően támogatta Erdély ókori történetének tanulmányozását is, munkatársai között kiváló professzorok, kutatók voltak; olyan termékeny régészek és történészek művelték az ókor kutatását, mint Roska Márton, Buday Árpád, Kovács István, Ferenczi Sándor és mások. Két év múlva pedig megalakult az Asociația Transilvăneană pentru Literatură și Cultură Poporului Român (ASTRA). De múzeum létesült Gyulafehérváron, Déván, Temesváron, Sepsiszentgyörgyön és másutt. Ezeknek élén jól képzett tudós személyiségek álltak, akik mintegy irányt szabtak a kutatásnak. Ilyen volt Friedrich Müller, Carl Gooss, Torma Károly, Finály Henrik, Posta Béla, Milleker Bódog, László Ferenc stb.

A régészeti feltárások új problémákat vetettek fel: a kőkor és a fémkorszak kezdetének mélyültebb tanulmányozását. A római korban belül előtérbe került a hadtörténet, a *limesek* és a római katonai táborok kutatása, a város- és a vallástörténet. Megszülettek az első repertóriumok (Gooss, Torma), a kisebb dolgozatok mellett összefoglaló tanulmányok és monográfiák készültek, s általában az ókortudomány minden területén új perspektívák nyíltak. Ennek az új, kiteljesedő, termékeny tudományművelésnek alapjául az ismertett századok elért eredményei szolgáltak.

¹⁶⁰ Idem: *Siebenbürgen vor Herodot und dessen Zeitalter.* = Archiv für Kunde österreichischen Geschichts-Quellen. Wien 14/1855. 97–107.

¹⁶¹ Zinz, Ferdinand: *Die römische Colonie Sarmizegetusa.* Megjelent a medgyesi főgimnázium 1850. évi évkönyvében.

¹⁶² Neugeboren, J.L.: *Verzeichniss der Antiquitäten des Baron v. Brukenthalischen Museum zu Hermannstadt.* = Sitzungsberichte der phil. hist. Classe der k. Akademie der Wissenschaften. 6/1851. 285–293.